

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI**

**EBÜ'L-BEREKÂT EN-NESEFÎ'NİN MEDÂRİKÜ'T-
TENZÎL'İNDE SAHÂBE TEFSİRİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABDULLAH TUNÇEL

İSTANBUL, 2022

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI**

**EBÜ'L-BEREKÂT EN- NESEFÎ'NİN MEDÂRİKÜ'T-
TENZÎL'İNDE SAHÂBE TEFSİRİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ABDULLAH TUNÇEL
(180111006)**

**Danışman
(Prof. Dr. Mustafa Özel)**

İSTANBUL, 2022

04/07/2022

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans programı öğrencisi 180111006 numaralı Abdullah TUNÇEL'in hazırladığı "Ebûl-Berekât Neseffî'nin Medârikü't-Tenzîl'inde Sahâbe Tefsiri" konulu Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 04/07/2022 Pazartesi günü saat 10:00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Çokluğu** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının
.....
şeklinde değiştirilmesi uygundur.

Jüri Üyesi	Karar
1. (Danışman) Prof. Dr. Mustafa ÖZEL	KABUL
2. Prof. Dr. Mustafa ALTUNDAĞ	RET
3. Prof. Dr. Ali BULUT	KABUL
4.	
5.	
6. (İkinci Danışman)*.....	

*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.

ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Abdullah Tunçel

**EBÜ'L-BEREKÂT EN-NESEFÎ'NİN MEDÂRİKÜ'T-
TENZÎL'İNDE SAHÂBE TEFSİRİ**
Abdullah Tunçel

ÖZET

Temel İslâm ilimlerinin hemen hemen her dalında pek çok muteber eser veren Ebü'l-Berekât Neseî'nin tefsir sahasında kaleme aldığı *Medârikü't-tenzîl* ve *hakâiku't-te'vîl* adlı eseri, yazıldığı dönemden günümüze kadar önemini korumuş ve her asırda kaynak eser olarak telakki edilmiştir. Söz konusu eserin sahâbe tefsiri bağlamında ele alındığı bu çalışma, girişten sonra üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci Bölüm'de; Neseî'nin hayatı, eserleri, *Medârikü't-tenzîl* adlı eserinin tanıtımı ve ana hatlarıyla sahâbe tefsiri üzerinde durulmuş; İkinci Bölüm'de, Neseî'nin tefsirinde rivayetlerine yer verdiği, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yakınlıkları ve ilmî yetkinlikleriyle sahâbe arasında öne çıkan bazı sahâbîlerin tefsir rivayetlerine örnekler verilmiş; Üçüncü Bölüm'de, *Medârikü't-tenzîl*'de yer alan rivayetler, evvelâ itikâdî, fikhî, ahlâkî, peygamber kıssaları ve fezâilü'l-Kur'ân şeklindeki başlıklarla konu, ardından Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, kavli veya fiilî Sünnet'le tefsiri, nesih olgusu, kıraat, tahsîs, dilbilimsel metot ve ictihâdla tefsiri gibi başlıklarla yöntem açısından incelenmiştir.

Sonuç'ta, *Medârikü't-tenzîl*'de en çok rivayeti bulunan sahâbîler, rivayetlerinin konu dağılımı ve Neseî'nin rivayeti zikretme metodu gibi eserden çıkarılan hususlar belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Medârikü't-tenzîl, Ebü'l-Berekât Neseî, Sahâbe, Sahâbe Tefsiri, Tefsir.

THE COMMENTARY OF THE COMPANIONS IN ABU AL- BEREKAT NESEFİ'S MEDARİKU'T-TENZİL

Abdullah Tunçel

ABSTRACT

Abu al-Berekat Neseфі's Medariku't-tenzil and hakaiku't-te'vil, which he wrote in the field of tafsir, who gave many reliable works in almost every branch of basic Islamic sciences, has maintained its importance from the time it was written to the present day and has been published as a source work in every century this work, which is considered in the context of the commentary of the companions, consists of three parts after the introduction.

In the First Part; Neseфі's life, works, the introduction and outline of his work Medariku't-tenzil are discussed on the commentary of the companions; In the Second part, Neseфі's tafsir narrations of some Companions, who were prominent among the Companions with their closeness and their scientific competence to the Prophet (pbuh) are given. In the Third Part; the narrations contained in the Medariku't-tenzil, first of all the topic with titles such as itikadi, fiqh, moral, past ummah and prophet's stories and the virtue of the Qur'an, and then then the interpretation of the Qur'an with the Qur'an, interpretation with the verbal or actual Sunnah, abrogation fact, Qur'an's multiple readings, designation, linguistic method and the interpretation of matters of individual reasoning been studied.

In the Conclusion of our study, the results obtained from the work such as the companions who have the most narrations in Medarikü't-tenzil, and the subject distribution of their narrations and the method of mentioning the narration of Neseфі are stated.

Keywords: Medariku't-tenzil, Abu al-Berekat Nesefi, companions, commentary of the companions, commentary.

ÖNSÖZ

Âlemlerin Rabbi olan Allah’a hamd, yaratılmışların en hayırlısı olan rahmet peygamberi Muhammed Mustafa’ya (s.a.v.) salât ve selâm olsun.

Sahâbenin anlamada güçlük çektikleri âyetlerin mânasını Rasûlullah’a (s.a.v.) sormaları üzerine Allah Rasûlü’nün açıklamalarıyla başlayan Kur’ân tefsiri hareketi, sahâbenin Hz. Peygamber’den (s.a.v.) aldıkları bilgi ve birikimi şifâhî/sözlü olarak sonraki nesillere aktarmalarıyla devam etmiştir.

Sözlü rivayetlerin sistematik olarak yazıya geçirilmeye başlandığı hicrî ikinci asra gelindiğinde ise Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerinin yanı sıra sahâbe ve tâbiînden rivayet edilen Kur’ân tefsirine yönelik açıklamalar belli başlıklar altında hadis mecmualarındaki yerini almış, sonraki dönemlerde ise Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin tamamını kapsayacak şekilde müstakil tefsir kitapları telif edilmeye başlanmıştır.

İlâhî kelâmın doğru anlaşılması noktasında telif edilen ve her biri kendine özgü bir disiplini ihtivâ eden bu eserler ayrı bir öneme sahiptir. Zira Kur’ân-ı Kerîm, içerdiği inanç sistemi, ibadetler, kanun koyma ve düzenleme, ahlâk, muâmelât, terbiye, eğitim ve öğretim, siyaset, ekonomi, felsefe ve sosyal konulara dair pek çok ilim ve marifet sebebiyle müslümanlar tarafından dünya ve âhiret saadetlerini sağlayan bir esas ve bir anayasa olarak görülmektedir. Bu yüzden geçmişten günümüze kadar kaleme alınan tefsirler üzerine pek çok hâşiye, şerh ve ihtisar yapılmıştır.

Bu çalışmada esasen bir dirâyet tefsiri olarak addedilen fakat bununla birlikte rivayet açısından da zengin bir muhtevaya sahip olan, bu bağlamda üzerine yapılan şerh, hâşiye ve ihtisarların yanı sıra çeşitli üniversitelerin doktora ve yüksek lisans programlarında pek çok açıdan incelenerek güncelliğini ve önemini hala korumaya devam eden Ebü’l-Berekât Neseî’nin (ö. 710/1310) *Medârikü’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl* adlı eserindeki sahâbe tefsirleri, sahâbe merkeze alınarak incelenecektir.

Üç bölümden oluşan çalışmamızın Birinci Bölümü’nde Ebü’l-Berekât Neseî’nin hayatı ile sahâbe tefsiri hakkında bilgi verilecek; İkinci Bölümü’nde Neseî’nin tefsirinde yararlandığı müfessir sahâbiler ele alınacak; Üçüncü Bölüm’de ise *Medârikü’t-tenzîl*’de yer alan sahâbe rivayetleri, konu ve yöntem açısından tahlil edilecektir.

Konu seçiminden son şeklini almasına kadar bu çalışmanın her safhasında emeği olan ve bu süreçte tecrübelerini benden esirgemeyen tez danışmanım ve değerli hocam Prof. Dr. Mustafa ÖZEL’e, tenkit ve eleştirileriyle katkı sağlayan Enes KAYNAR ve Enes DEMİR hocalarıma, değerli kardeşim Muhammed DEMİRKAYA’ya, bu günlere erişmemde üzerimde büyük emeği olan başta anne ve babam olmak üzere tüm hocalarıma ve çalışma sürecinde maddî ve mânevî her türlü desteği sağlayan sevgili eşime şükranlarımı sunarım.

Gayret bizden, muvaffakiyet Allah’tandır.

Temmuz, 2022

Abdullah Tunçel

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	1
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	2
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1. EBÜ'L-BEREKÂT NESEFÎ VE SAHÂBE TEFSİRİ	5
1.1. EBÜ'L-BEREKÂT NESEFÎ'NİN HAYATI, HOCALARI, ÖĞRENCİLERİ VE ESERLERİ	5
1.1.1. Hayatı.....	5
1.1.1.1. İsmi, Nesebi, Ailesi ve Kabilesi.....	5
1.1.1.2. Doğumu ve Çocukluğu	5
1.1.1.3. Seyahatleri	6
1.1.1.4. İlmî Şahsiyeti ve Mezhebi	6
1.1.1.5. Vefatı	7
1.1.2. Hocaları.....	7
1.1.3. Öğrencileri.....	8
1.1.4. Eserleri.....	8
1.1.4.1. Ebü'l-Berekât Neseî'nin Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl Adlı Eseri	9
1.1.4.1.1. Medârik Tefsirinin Tanıtımı.....	9
1.1.4.1.2. Müellifin Medârik'teki Metodu.....	12
1.1.4.1.3. Medârik'in Hâşiye ve İhtisarlari.....	14
1.1.4.1.4. Medârik Üzerine Yapılan Çalışmalar	15
1.1.4.2. Ebü'l-Berekât Neseî'nin Diğer Eserleri.....	16

1.2. SAHÂBE TEFSİRİ	19
1.2.1. Sahâbî.....	20
1.2.2. Müfessir Sahâbîler	21
1.2.3. Sahâbenin Tefsir Metodu.....	22
1.2.4. Sahâbe Tefsirinin Kaynakları	23
1.2.5. Sahâbenin Tefsirdeki Üstünlüğünün Sebepleri	24
1.2.5.1. Arap Diline Vâkıf Olmaları	25
1.2.5.2. Sebeb-i Nüzûle Vâkıf Olmaları	26
1.2.6. Sahâbenin Tefsirdeki İhtilaflarının Sebepleri.....	27
1.2.7. Sahâbe Tefsirinin Önem ve Değeri	27
İKİNCİ BÖLÜM	30
2. EBÜ'L-BEREKÂT NESEFÎ'NİN RİVAYETLERİNDEN YARARLANDIĞI MÜFESSİR SAHÂBİLER	30
2.1. HZ. EBÛ BEKİR (ö. 13/634).....	31
2.1.1. Örnek 1: A'râf 200. Âyet.....	31
2.1.2. Örnek 2: Sâffât 107. Âyet.....	31
2.1.3. Örnek 3: Hadîd 16. Âyet	32
2.2. HZ. ÖMER (ö. 23/644)	33
2.2.1. Örnek 1: Nisâ 101. Âyet	33
2.2.2. Örnek 2: Haşr 10. Âyet.....	33
2.2.3. Örnek 3: İnfitâr 6-8. Âyet	34
2.3. HZ. OSMAN (ö. 35/656)	34
2.3.1. Örnek 1: Tevbe Mukaddime.....	34
2.3.2. Örnek 1: Nûr 12. Âyet.....	35
2.3.3. Örnek 3: Fussilet 30. Âyet.....	35
2.4. HZ. ALİ (ö. 40/661)	36
2.4.1. Örnek 1: Bakara 237. Âyet	36
2.4.2. Örnek 2: Nisâ 43. Âyet	36
2.4.3. Örnek 3: Sâd 20. Âyet.....	37
2.5. HZ. ÂİŞE (ö. 58/678)	37
2.5.1. Örnek 1: Bakara 222. Âyet	37
2.5.2. Örnek 2: Kalem 4. Âyet.....	38

2.5.3. Örnek 3: Mâûn 7. Âyet.....	38
2.6. HZ. HAFSA (ö. 45/665).....	38
2.6.1. Örnek 1: Bakara 238. Âyet	38
2.7. HZ. ÜMMÜ SELEME (ö. 62/681)	39
2.7.1. Örnek 1: Ahzâb 52. Âyet.....	39
2.8. ABDULLAH B. ABBAS (ö. 68/687-88).....	39
2.8.1. Örnek 1: Bakara 81. Âyet	39
2.8.2. Örnek 2: Âl-i İmrân 97. Âyet.....	40
2.8.3. Örnek 3: İsrâ 85. Âyet	40
2.9. ABDULLAH B. MES'ÛD (ö. 32/652-53).....	41
2.9.1. Örnek 1: Mâide 44. Âyet.....	41
2.9.2. Örnek 2: Kamer 1. Âyet.....	41
2.9.3. Örnek 3: Tekâsür 8. Âyet.....	42
2.10. ÜBEY B. KÂ'B (ö. 33/654).....	42
2.10.1. Örnek 1: Bakara 34. Âyet	42
2.10.2. Örnek 2: Mü'minûn Sûresi 37. Âyet.....	42
2.10.3. Örnek 3: Kadr Sûresi 1. Âyet	43
2.11. EBÛ'D-DERDÂ (ö. 32/652).....	43
2.11.1. Örnek 1: Mü'minûn 2. Âyet	43
2.11.2. Örnek 2: Hâkka 34. Âyet	44
2.12. EBÛ ZER EL-GIFÂRÎ (ö. 32/653)	44
2.12.1. Örnek 1: Nâs 1-6. Âyet.....	44
2.13. EBÛ TALHA EL-ENSÂRÎ (ö. 34/654-55).....	44
2.13.1. Örnek 1: Âl-i İmrân 154. Âyet.....	44
2.14. UBÂDE B. SÂMÎT (ö. 34/654)	45
2.14.1. Örnek 1: Enfâl 1. Âyet.....	45
2.15. HUZEYFE B. YEMÂN (ö. 36/656).....	46
2.15.1. Örnek 1: Tevbe 60. Âyet.....	46
2.15.2. Örnek 2: Tahrîm 8. Âyet.....	47
2.16. EBÛ MÛSÂ EL-EŞ'ARÎ (ö. 42/662-63)	47
2.16.1. Örnek 1: Yûnus 26. Âyet.....	47

2.17. ABDULLAH B. SELÂM (ö. 43/663-64).....	48
2.17.1. Örnek 1: Bakara 146. Âyet	48
2.18. EBÛ HÜREYRE (ö. 58/678)	49
2.18.1. Örnek 1: Nahl 61. Âyet.....	49
2.18.2. Örnek 2: İsrâ 85. Âyet	49
2.18.3. Örnek 3: Kamer 49. Âyet.....	49
2.19. CÜBEYR B. MUT'İM (ö. 59/678-79).....	50
2.19.1. Örnek 1: Tûr 7. Âyet	50
2.20. MUÂVİYE B. EBÛ SÜFYÂN (ö. 60/680).....	50
2.20.1. Örnek 1: İsrâ 1. Âyet.....	50
2.21. ADÎ B. HÂTİM ET-TÂÎ (ö. 67/686).....	51
2.21.1. Örnek 1: Bakara 187. Âyet	51
2.22. ABDULLAH B. ÖMER (ö. 73/693)	52
2.22.1. Örnek 1: Bakara 115. Âyet	52
2.22.2. Örnek 2: Mâide 89. Âyet.....	52
2.22.3. Örnek 3: Hac 28. Âyet.....	53
2.23. ABDULLAH B. ZÜBEYR (ö. 73/692).....	53
2.23.1. Örnek 1: Tevbe 19. Âyet.....	53
2.23.2. Örnek 2: Fecr 6. ve 7. Âyetler.....	54
2.24. CÂBİR B. ABDULLAH (ö. 78/697)	54
2.24.1. Örnek 1: Âl-i İmrân 192. Âyet.....	54
2.24.2. Örnek 2: Neml 87. Âyet.....	55
2.24.3. Örnek 3: Feth 10. Âyet	55
2.25. ENES B. MÂLİK (ö. 93/711-12)	56
2.25.1. Örnek 1: Enbiyâ 83. Âyet.....	56
2.25.2. Örnek 2: Muhammed 30. Âyet.....	56
2.25.3. Örnek 3: Mâûn 4. ve 5. Âyetler	57
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	56
3. EBÛ'L-BEREKÂT NESEFÎ'NİN TEFSİRİNDE SAHÂBE	
RİVÂYETLERİNİN KONU VE YÖNTEM AÇISINDAN	
DEĞERLENDİRİLMESİ	58
3.1. KONU AÇISINDAN SAHÂBE RİVAYETLERİ	58

3.1.1. İtikâdî Konularla İlgili Tefsirler	58
3.1.1.1. İblîs'in Meleklerden Olması	58
3.1.1.2. Tevhid İnancı.....	59
3.1.1.3. Mugayyebât-ı Hams.....	59
3.1.2. Fıkâhî Konularla İlgili Tefsirler	60
3.1.2.1. Harem Bölgesine Girenin Güvende Olması	60
3.1.2.2. Zina Haddi Tatbik Edilirken Bir Grubun Hazır Bulunması	60
3.1.2.3. Zıhârdan Dönüş.....	61
3.1.3. Ahlâkî Konularla İlgili Tefsirler	61
3.1.3.1. İsrâf etmek	61
3.1.3.2. Alay Etmek	63
3.1.3.3. Gıybet Etmek.....	63
3.1.4. Peygamberler ve Kıssaları ile İlgili Tefsirler	64
3.1.4.1. Hz. Nûh'un (a.s.) Gemiye İnşâsı	64
3.1.4.2. Hz. Mûsâ'ya (a.s.) Verilen Mucizeler.....	64
3.1.4.3. Hz. Davûd (a.s.) Hakkındaki İsrâîlî Haberler	65
3.1.5. Fezâilü'l-Kur'ân ile İlgili Tefsirler.....	65
3.1.5.1. Fâtiha	65
3.1.5.2. Bakara ve Âl-i İmrân	65
3.1.5.3. Kur'ân Okumanın Fazileti	66
3.2. YÖNTEM AÇISINDAN SAHÂBE RİVAYETLERİ.....	67
3.2.1. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri.....	67
3.2.1.1. Âyetin Siyâkı/Akışı Bağlamında Tefsiri.....	67
3.2.1.2. Âyetin Muhtevasının Başka Bir Âyetle Tefsiri	67
3.2.1.3. Âyetin Lugavî Açıdan Başka Bir Âyetle Tefsiri	68
3.2.2. Kur'ân'ın Sünnet'le Tefsiri	68
3.2.2.1. Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) Âyeti Hz. Peygamber'in Hadisi ile Tefsir etmesi.....	68
3.2.2.2. Hz. Peygamberin (s.a.v.) Soru Üzerine Âyeti Tefsir Etmesi.....	69
3.2.2.3. Hz. Âişe'nin (r.a.) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Sünneti ile Tefsiri	70
3.2.3. Kur'ân'ın Sebeb-i Nüzûl ile Tefsiri.....	70

3.2.3.1. Bir Âyetin Nüzûl Sebebi Hakkında Sahâbeden Nakledilen Farklı Rivayetler.....	70
3.2.3.2. Âyetin Hangi Gruplar veya Kişiler Hakkında İndiğinin Belirtilmesi....	71
3.2.3.3. Âyetin Kimin Hakkında İndiğinin Belirtilmesi	72
3.2.3.4. Âyetin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Yöneltilen Soru ve Talep Üzerine Nâzil Olması.....	73
3.2.3.5. Tarihi Durum Tespitinde Bulunulması.....	73
3.2.4. Kur'ân'ın Nesih Olgusuyla Tefsiri.....	75
3.2.5. Hurûf-ı Mukattaaların Tefsiri.....	77
3.2.6. Müteşâbih Âyetlerin Tefsiri.....	77
3.2.7. Kur'ân'ın Kıraatle Tefsiri	78
3.2.7.1. İlâve Lafız ile Tefsiri	78
3.2.7.2. Müteradif Lafız ile Tefsiri	79
3.2.7.3. Sarf ve Nahiv Açısından Kıraat ile Tefsir	80
3.2.8. Kur'ân'ın Tahsis Yolu ile Tefsiri	82
3.2.9. Dilbilimsel Metod ile Tefsir.....	83
3.2.9.1. Grameri İzah Ederek Yapılan Tefsir.....	83
3.2.9.2. Âyetlerin Birbirine Arzı Metoduyla Tefsiri.....	83
3.2.9.3. Dil ve Metin Bütünlüğünden Hareketle Tefsir	84
3.2.10. İctihad ile Tefsir	84
SONUÇ.....	87
KAYNAKÇA	91

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser/yer
a.g.e.	Adı geçen eser
a.s.	Aleyhisselâm
karş.	Karşılaştırınız
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed. veya haz.	Editör/yayına hazırlayan
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
karş.	Karşılaştırınız
r.a.	Radiyallâhu anh
r.anhâ	Radiyallâhu anhâ
s.	Sayfa/sayfalar
s.a.v.	Sallallâhü aleyhi ve sellem
thk.	Tahkik eden
t.y.	Basım tarihi yok
v.d.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
vr.	Varak sayısı
YÖK	Yüksek Öğretim Kurumu
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Günümüzde Özbekistan sınırları içindeki Nesef şehrinde dünyaya gelen ve ilk tahsilini Hanefî-Mâtüridî çizgisinin merkezi olan Buhâra'da tamamlayan Ebü'l-Berekât Nesefî, burada dönemin en meşhur ilim adamlarının tedrisatından geçerek kendisini İslâmî ilimlerin her sahasında yetiştirmiş bir âlimdir. Sahip olduğu ilmî yetkinliğini, yaşadığı çevrede mevcut olan Ehl-i sünnet'e aykırı fikir ve faaliyetlerin yaygınlaşması sebebiyle bu fırkalara karşı ilmî bir mücadeleye dönüştürerek kendisini İslâmî ilimlerin her alanında eserler vermeye adanmıştır.

Hanefî-Mâtüridî çizgisinde verdiği bu mücadele ve ortaya koyduğu eserler sayesinde Mâverâünnehir bölgesinin en seçkin âlimlerinden biri haline gelen Nesefî, özellikle usul, fûrû ve tefsir alanında telif ettiği eserlerin etkisiyle hem yaşadığı dönemde hem de sonraki dönemlerde ilmî çevrelerin takdirini görmüş, kaleme aldığı eserler de Hanefî mezhebinin en meşhur kaynakları arasında yerini almıştır.

Başta Türkiye ve İslâm dünyası olmak üzere dünya kütüphanelerinde yüzlerce el yazması bulunan, telif edildiği dönemden günümüze sahip olduğu zengin muhtevâsıyla tefsir sahasında okutulmaya devam eden ve üzerine yapılan pek çok şerh, hâşiye ve ihtisar çalışmalarıyla güncelliğini ve önemini koruyan *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, Nesefî'nin kaleme aldığı en önemli eserlerden biridir.

Nesefî'nin söz konusu tefsiri günümüzde de çeşitli üniversitelerin doktora ve yüksek lisans programlarında, kıraat ve tercih yöntemi, tefsir-te'vîl ilişkisi, nahiv uygulamaları, gramer metodu, esbâb-ı nüzûl ve Mu'tezile'ye yönelttiği eleştirel bağlamında incelenmiş, fakat ne yazık ki rivayet açısından da zengin bir muhtevâyâ sahip olmasına rağmen sahâbeden naklettiği tefsir rivayetleri herhangi bir incelemeye tâbi tutulmamıştır.

Ülkemizde yapılan akademik çalışmaların kayıt altına alındığı Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) ve İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) veri tabanlarından hareketle

yaptığımız araştırma sonucunda Neseî'nin *Medârikü't-tenzîl*'inde yer alan tefsir rivayetlerine dair herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu durum beni *Medârikü't-tenzîl*'deki sahâbe tefsirine yönelik rivayetleri incelemeye sevk etmiştir.

Bu çalışma sayesinde *Medârikü't-tenzîl* adlı eserinde Ebü'l-Berekât Neseî'ye kaynaklık eden sahâbe rivayetleri ile bu rivayetlerin konu ve yöntem açısından durumu incelenerek bu husustaki akademik boşluk giderilmeye çalışılacaktır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamız girişten sonra üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm'de, konunun özü gereği genelden özele doğru mantıkî bir silsile takip edilerek ismi, nesebi, ailesi, kabilesi, ilmî seyahatleri ve ilmî şahsiyeti çerçevesinde Ebü'l-Berekât Neseî'nin hayatı ve eserleri ile sahâbî, müfessir sahâbîler, sahâbenin tefsir metodu, sahâbe tefsirinin kaynakları, sahâbe tefsirinin tefsir ilmine etkisi, sahâbenin tefsirdeki ihtilâf sebepleri ve önem ve değeri bağlamında sahâbe tefsiri ana hatlarıyla incelenecektir.

İkinci Bölüm'de; Neseî'nin tefsirlerinden yararlandığı sahâbîler ile onlardan gelen tefsir rivayetleri çeşitli âyetler üzerinden örnekendirilerek ele alınacaktır. Ancak bunu yaparken *Medârikü't-tenzîl*'de rivayeti yer alan tüm sahâbîler ile onlara ait rivayetler yerine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ailesinden olmaları, akrabalık veya hısımlık gibi sebeplerden dolayı diğer sahâbîlere kıyasla onunla daha fazla vakit geçirmeleri ve bu sayede onun en özel ve en gizli anlarına vâkıf olmaları sebebiyle Rasûlullah'a (s.a.v.) maddî, mânevî belirli bir yakınlığa sahip olan sahâbîler ile Kur'ân ve tefsir ilmindeki yetenek ve kabiliyetleri neticesinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) iltifatlarına mazhar olan, sahâbîlerin tamamı tarafından tefsir ilmindeki bilgi, beceri ve üstünlükleri dile getirilen sahâbîlerin, Kur'ân âyetlerinin anlamına etki edecek derecedeki açıklamalarına yönelik tefsirlerine yer verilecektir. Bu bağlamda öncelikli olarak dört halife ve Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) eşlerinden gelen rivayetler ile Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Kâ'b, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Enes b. Mâlik ve Câbir b. Abdullah gibi sahâbîlerin rivayetleri zikredilecektir.

Çalışmamızın Üçüncü Bölümü'nde ise Neseî'nin, *Medârikü't-tenzîl* adlı eserinde sahâbeden naklettiği tefsir rivayetleri, “konu” ve “yöntem” açısından

değerlendirilecek ve iki ana başlık altında ele alınacaktır. Konu bağlamında, sahâbenin itikâdî, fikhî ve ahlâkî konulara dair tefsiri ile Kur’ân’ın fazileti ve kıssalara yönelik rivayetleri içeriğine göre tasnif edilerek incelenecek; yöntem bağlamında ise sahâbenin Kur’ân âyetlerinin tefsirinde kullandıkları usul ve yöntemler, âyetin diğer bir âyetle tefsiri, âyetin fiilî veya kavli sünnetle tefsiri, lugavî tefsirler, sebeb-i nüzûlden yararlanılarak yapılan tefsirler, nesh olgusu kullanılarak yapılan tefsirler, farklı kıraatten hareketle yapılan tefsirler, bilgi, tecrübe ve maharete dayanan icthadî tefsirler şeklinde kısımlara ayrılarak örneklendirilecektir.

Genel olarak çalışmamızda nitel veri toplama yöntemlerinden biri olan dokümantasyon yöntemine müracaat edilecek ve literatür taramasıyla elde edilen verilerin analizi aşamasında içerik analizi ve örnekleme yöntemi kullanılacaktır.

Öte yandan “ilmî emanete riayet” ilkesi gereği müracaat edilecek bütün kaynaklardan yapılacak iktibaslarda titiz davranılacak, eser adının geçtiği ilk dipnotta cilt ve sayfa numaralarıyla birlikte eserin tüm künyesi verilecek, daha sonra geçen yerlerde ise kısa künyesi verilmekle yetinilecektir. Ayrıca literatür taraması yapılırken *el-Mektebetü’ş-Şâmile* programının 3,64 sürümü kullanılacak, programda belirtilen cilt ve sayfa numaraları, iktibas yapılan eserin matbû nüshasıyla karşılaştırıldıktan sonra dipnotta gösterilecektir.

3. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızın Birinci Bölümü’nde, Ebü’l-Berekât Nesefî’nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi elde edebileceğimiz *Mu’cemü’l-müfessirîn*, *Hediiyetü’l-ârifîn*, *Tâcü’t-terâcim*, *Keşfü’z-zünûn*, *Ketâibü a’lâmi’l-ahyâr*, *el-Cevâhirü’l-mudiyye*, *el-Fevâidü’l-behiyye*, *et-Tefsîr* ve *l-müfessirûn* ve *A’lâm* gibi tabakât, terâcim ve bibliyografya kitapları başta olmak üzere Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl* ve sahâbe tefsirine yönelik kaleme alınan *DÎA* maddeleri ile akademik makalelere müracaat edilecektir.

Bu bağlamda Murteza Bedir’in “Nesefî, Ebü’l-Berekât”, Mustafa Öztürk’ün “Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl”, Mehmet Efendioğlu’nun “Sahâbe” adlı *DÎA* maddeleri; Ahmed Gül’ün “*Sahâbe Tefsirinde Lügavî Yönelim*”, Nurettin Turgay’ın “*Sahâbenin Tefsir İlmindeki Yeri*” ve Zeki Duman’ın “*Kur’ân’ın Tefsirinde*

Sahabenin İhtilafları” adıyla kaleme aldığı makaleler, başvuru olan ikincil kaynaklardan bazılarını oluşturacaktır.

Çalışmamızın ilim dünyasına mütevazı bir katkı sağlamasını umarız.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EBÜ'L-BEREKÂT NESEFÎ VE SAHÂBE TEFSİRİ

1.1. EBÜ'L-BEREKÂT NESEFÎ'NİN HAYATI, HOCALARI, ÖĞRENCİLERİ VE ESERLERİ

1.1.1. Hayatı

1.1.1.1. İsmi, Nesebi, Ailesi ve Kabilesi

Ebü'l-Berekât Neseî'nin tam adı Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd olup halk arasında daha çok “Hâfızü'l-Mille ve'd-Dîn” ve “Hâfızüddîn” lakabıyla meşhurdur.¹ Ceyhun ve Semerkant arasında bir konumda bulunan² Mâverâünnehir'in Soğd beldelerinden Neseî şehrine nispet edilmektedir.

Bu şehrin asıl adının “Niseî” olduğu, herhangi biri için nispet olarak kullanıldığında ise “Neseî” şeklinde okunduğu söylenmektedir.³ Neseî'nin kaynaklarda geçen bir diğer ismi de “Nahşeb”dir.⁴

1.1.1.2. Doğumu ve Çocukluğu

Neseî şehrinde dünyaya gelen Ebü'l-Berekât Neseî'nin hocaları hakkında verilen bilgilerden hareketle doğum yılının 620/1223 civarı olduğu tahmin

¹ el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed, **el-Cevâhirü'l mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye**, 2 c., Matba'atu Meclisi Dâireti'l-Me'ârif il-Kâine fi'l-Hind, t.y., C: II, s. 367; el-Kefevî, Mahmûd b. Süleymân, **Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr**, thk. Abdüllatîf Abdurrahmân, 2 c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1971, C: II, s. 223.

² ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüdîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dimeşkî, **el-A'lâm**, 8 c., Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. bs., Beyrut, 2002, C: IV, s. 67.

³ el-Leknevî, Ebu'l-Hasenât Abdülhay b. Muhammed Abdilhalim b. Muhammed Eminillah es-Sihâlevî, **el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye**, Dârü's-Sa'âde, Mısır, h.1324, s. 101.

⁴ el-Hamevî, Ebu Abdillâh Şihâbüddin Yakût b. Abdullâh el-Bağdâdi er-Rûmî, **Mu'cemü'l-büldân**, 7 c., Dâru Sâdır, 2. bs, Beyrut, 1995, C: V, s. 276.

edilmektedir.⁵ Hanefî mezhebi için ilmî bir merkez halini alan Buhara şehrinde yetişmiştir.⁶

1.1.1.3. Seyahatleri

Nesefî'nin erken yaşlarını Buhara'da geçirdiği⁷, sonrasında Kirman şehrine gidip uzun bir dönem Kutbiyye-Sultâniyye medresesinde ders verdiği kaydedilmektedir.⁸ 710 yılı veya daha erken bir zamanda Bağdat'a gittiği belirtilen⁹ Nesefî'nin, İzec ahalisinden sayılması hasebiyle¹⁰ belli bir süre de orada ikamet ettiğini söylemek mümkündür. Ayrıca bazı kaynaklarda Nesefî'nin Bağdat'tan memleketine dönerken İzec'de vefat ettiğine dair bir bilgiye rastlanmaktadır.¹¹

1.1.1.4. İlmî Şahsiyeti ve Mezhebi

Mâverâünnehir'in Hanefî-Mâtüridî çizgisindeki âlimlerinin önde gelen isimlerinden biri olan Ebü'l-Berekât Nesefî, fakih ve usulcü olmasının yanı sıra aynı zamanda muhaddis, müfessir ve zâhid bir âlimdir.

Eserleri Hanefî çevrelerde çok etkili olan Nesefî'nin bazı âlimlere göre fûrû alanında bir müctehid; bazılarına göre ise temyiz yetkisine sahip bir fakih olduğu ifade edilmektedir.¹² Hocası Şemsüleimme Kerderî'nin (ö. 642/1244) mutasavvıf bir âlim olan Fâryâbî'nin öğrencisi olması¹³ Nesefî'nin zâhidlik yönü hakkında bize bir fikir verebilmektedir.

Nesefî, ilim ile ameli cemetmiş rabbânî âlimlerden biri kabul edilmektedir. Hanefî tarihçi İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470) *el-Menhelü's-sâfi* adlı eserinde onun hakkında şu ifadelerle yer vermektedir:

⁵ Murteza Bedir, "Nesefî, Ebü'l-Berekât", **DİA**, Ankara, 2006, C: XXXII, s. 567.

⁶ Bedir, "Nesefî", **DİA**, C: XXXII, s. 567.

⁷ Bedir, "Nesefî", **DİA**, C: XXXII, s. 567.

⁸ Kefevî, **Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr**, C: II, s. 223.

⁹ Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, **Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâtî'l-fuhûl**, thk. Mahmûd Abdulkâdir el-Arnaût, 6 c., IRCICA, İstanbul, 2010, C: II, s. 2022; Leknevi, **el-Fevâidü'l-behiyye** s. 102.

¹⁰ Âdil Nüveyhid, **Mu'cemü'l-müfessirîn**, 2 c., Müessesetü Nüveyhidî's-Sekâfiyye, 3. bs, Beyrut, 1988, s. 304.

¹¹ Ahmet Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990, s. 72.

¹² Bedir, "Nesefî", **DİA**, C: XXXII, s. 567.

¹³ Bedir, "Nesefî", **DİA**, C: XXXII, s. 567.

“O, zamanının Hanefî âlimlerinin hem ilmen hem de amelen zirvesiydi. Bununla beraber güzel ahlâk sahibi, çok tevazu gösteren, sözü fasih, konuşması akıcı ve düzgün, fakirleri çok seven ve onlara iyilikte bulunan, kendini kitap yazmaya ve çalışmaya vermiş bir zât idi. O büyük bir imamdı, hayır sahibi bir zâhitti, dini ne güzel bir insandı. O tevazu sahibi olup sultanlara tepeden bakan, fakirlere ise alçakgönüllü olan biriydi. Devlet erbabına hiç gitmez, onlarla ancak kendi kapısına kadar gelirlerse bir araya gelirdi. Birçok ulemâ onun ilmini ve amelini övmektedir. O, eceli kendisini yakalayınca kadar ilmi ve amelinde nasılsa öyle kalmaya devam etti. Allah Teâlâ ona rahmet etsin.”¹⁴

1.1.1.5. Vefatı

Abdülhay el-Leknevî'nin (ö. 1304/1886) Hanefî fakihlerine dair kaleme aldığı *el-Fevâidü'l-behiyye* adlı biyografik eserinde kaydettiğine göre Ebü'l-Berekât Nesefî, 710 yılında Bağdat'a geldiği sırada vefat etmiştir. Ayrıca Leknevî, Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) bu tarihi 701 olarak zikrettiğini nakletmektedir.¹⁵

Nesefî'nin vefat tarihi, Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-mudîyye* adlı eserinde de böyle kaydedilmektedir. 701 yılının Rebûlevvel ayında bir cuma gecesini vefat ettiğini ve İzec beldesine defnedildiğini söyleyen Kureşî, bu tarihi bizzat Takıyyüddîn el-Makrizî (ö. 845/1442) gibi fazilet sahibi âlimlerin yazılarında gördüğünü belirtmektedir.¹⁶ Nesefî'nin vefat tarihine dair kaydedilen bu bilginin İtkânî'den (ö. 758/1357) nakledildiği de söylenmektedir.¹⁷ Diğer taraftan Leknevî'nin ifade ettiğine göre Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474) ise *el-Asl fî beyâni'l-vasl ve'l-fasl* isimli eserinde Nesefî'nin vefatının 710 yılından sonra olduğunu kaydetmiştir.¹⁸

1.1.2. Hocaları

Ebü'l-Berekât Nesefî'nin Şemsüleimme Muhammed b. Abdüsettâr el-Kerderî, onun yeğeni Hâherzâde Bedreddîn el-Kerderî ve Hamîdüddîn ed-Darîr'den

¹⁴ İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, **el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfî ba'de'l-vâfi**, thk. Dr. Muhammed Emîn, 7 c., el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Mısır, 1993, C: VII, s. 73.

¹⁵ Leknevî, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 102.

¹⁶ Kureşî, **el-Cevâhirü'l-mudîyye**, C: I, s. 271.

¹⁷ Kefevî, **Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr**, C: II, s. 223.

¹⁸ Leknevî, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 102.

fıkıh ilmi tahsil ettiği görülmektedir.¹⁹ Vefat edinceye kadar Kerderî'den İmam Muhammed'in (ö. 189/805) *es-Siyerü'l-kebîr*'ini²⁰; Ahmed b. Muhammed el-Attâbî'den (ö. 586/1190) de *ez-Ziyâdât*'ını rivayet ettiği kaydedilmektedir.²¹ Bu durum Nesefî'nin Attâbî'den fıkıh ilmini tahsil ettiğini gösterse de Kefevî (ö. 990/1582) bunu çok uzak bir ihtimal olarak görmektedir.²² Zira Attâbî'nin 586 yılında vefat ettiği bilinmektedir.²³ Halbuki Ebü'l-Berekât'ın, yukarıda da geçtiği üzere 701 veya 710 yılında vefat ettiği söylenmektedir. Buna göre doğru olan, Nesefî'nin *ez-Ziyâdât*'ı Kerderî'den, Kerderî'nin de Attâbî'den rivayet etmesidir. Nitekim Kerderî'nin bizzat Attâbî'nin talebesi olması²⁴ bunu doğrular niteliktedir.

1.1.3. Öğrencileri

Hüsâ müddîn es-Siğnâkî (ö. 714/1314) ile Sa'dü'l-mille ve'd-dîn Mahmûd b. Ahmed ondan semâda bulunmuştur.²⁵ Siğnâkî, *el-Menâr*'ı Nesefî'den almış ve ondan *es-Siyerü'l-kebîr*'i rivayet etmiş²⁶; *Mecma'u'l-bahreyn* sahibi Muzafferüddîn Ahmed b. Ali b. Tağlib es-Sââtî (ö. 694/1295) 683 yılında el-Medresetü'l-Kutbiyyetü's-Sultâniyye'de ona *Kenzü'd-dekâik* eserini²⁷, Kıvâmüddîn el-İtkânî de ona Ebü'l-Usr Fâhru'l-İslâm el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *el-Usûl*'ünü okumuştur.²⁸

1.1.4. İlmi Eserleri

Nesefî birçok ilim dalında muteber eserler telif etmiştir. Abdülhay el-Leknevî onun bütün eserlerinin fakihler yanında muteber ve faydalı addedildiğini dile getirmektedir.²⁹ Kendisinden sonraki âlimlerin birçoğu onun kitaplarına başvurmuş ve kaynak göstermiştir.

¹⁹ Leknevî, *a.g.e.*, s. 102.

²⁰ er-Rûdânî, Ebu Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Süleyman, *Sılatü'l-halef bi mevsûli's-selef*, thk. Muhammed Heccî, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. bs, Beyrut, 1988, s. 265.

²¹ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, C: I, s. 271.

²² Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, C: II, s. 222.

²³ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 102.

²⁴ Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, C: II, s. 222. (Bkz. Muhakkikin dipnotu)

²⁵ Kefevî, *a.g.e.*, C: II, s. 222.

²⁶ Rûdânî, *Sılatü'l-halef bi mevsûli's-selef*, s. 265, 427.

²⁷ Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, C: II, s. 224.

²⁸ Kefevî, *a.g.e.*, C: II, s. 222. (Bkz. Muhakkikin dipnotu)

²⁹ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 102.

Nesefî'nin kaleme aldığı eserlerin başında tefsire dair yazmış olduğu *Medârikü't-tenzîl* ve *hakâiku't-te'vîl* adlı eseri gelmektedir. Bu çalışmamızda Nesefî'nin *Medârik* 'inde yer alan sahâbe rivayetleri ele alınacağı için burada öncelikle söz konusu eserin tanıtılması uygun olacaktır. Eserin tanıtımı yapıldıktan sonra sırasıyla eserde takip edilen metod ile eser üzerine yapılan hâşiye, ihtisar ve diğer çalışmalar hakkında bilgi verilecek, ardından Nesefî'nin diğer eserlerinden söz edilecektir.

1.1.4.1. Ebü'l-Berekât Nesefî'nin *Medârikü't-Tenzîl* ve *Hakâiku't-Te'vîl* Adlı Eseri

1.1.4.1.1. *Medârik* Tefsirinin Tanıtımı

Daha çok *Tefsîru'n-Nesefî* ve *Medârik* adıyla anılan *Medârikü't-tenzîl* ve *hakâiku't-te'vîl*, müfredât, i'râb, vücûh, kıraat ve esbâb ilimleri çerçevesinde sahâbe ve tâbiîn görüşleri göz önünde bulundurularak kaleme alınmış bir tefsir kitabıdır.

Nesefî, eserinin baş tarafında bâtil fırkaların görüşlerinden arındırılmış, Ehl-i sünnet çizgisinde bir tefsir yazmaya koyulduğunu ve bunu kısa bir sürede bitirdiğini belirtmektedir.³⁰ Kaynak olarak Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ından büyük ölçüde yararlanan Nesefî, eserini kendi üslûbuyla yazmasının yanı sıra zaman zaman *el-Keşşâf*'tan sayfalarca alıntılar yapmış³¹, bu durum kitabın özgün bir metin olması hususundaki kanaatleri olumsuz etkilemektedir.³² Buna ilaveten Nesefî'nin âyetlerin tefsiri hususunda naklettiği rivâyetlerin büyük bir bölümünü yine *el-Keşşâf*'tan derlediği anlaşılmaktadır.³³

Eserin Türkiye ve İslâm dünyasındaki başlıca yazma eser kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshaları bulunmaktadır. Türkiye kütüphanelerindeki tespit edilmiş yazma nüshaları şunlardır:³⁴

³⁰ en-Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. **Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl**, thk. Yusuf Ali Bedîvî, 3 c., Dârü'l-Kelimi't-Tayyib. 1. bs. Beyrut, 1998, C: I, s. 24.

³¹ Mustafa Öztürk, "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl", **DİA**, Ankara, 2003, C: XXVIII, s. 292.

³² Öztürk, "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl", **DİA**, C: XXVIII, s. 292.

³³ Örnek olarak 138, 140 ve 145. dipnotlara bkz.

³⁴ Bkz. Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, **Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlemi'l-mahtûtât ve'l-matbû'ât**, 6 c., Mektebe Yayınları, 1. bs., Kayseri, 2001, C: II,-

Ahmet III nr. 89 vr. 376 (h. 1006); Ahmet III Koğuşlar nr. 563 vr. 258 (hicrî 841); Amcazâde nr. 37 (1. cilt) vr. 351 (h. 878), nr. 38 (2. cilt) vr. 236 (mukâbele tarihi: 754 h.); Âtîf Efendi nr. 267, 268, 269; Ayasofya nr. 280, 281, 282, 283, 284; Beşir Ağa nr. 18, 55; Beyazıt Devlet nr. 430, 431, 573, 574; Esat Efendi nr. 159; Fatih nr. 461, 462, 463, 464, 465; Feyzullah Efendi nr. 227, 228, 229; Giresun Halk Kütüphanesi nr. [(153) 3374] (1. cilt) vr. 222, (2. cilt) vr. 168; Hamidiye nr. 112; Hekimoğlu Ali Paşa nr. 142; İstanbul Üniversitesi nr. 5035 vr. 529 (hicrî 1175); Kara Mustafa nr. 18765/100 vr. 300; Kayseri Raşit Efendi nr. 78/1 vr. 211 (hicrî 874), nr. 78/2 vr. 406 (hicrî 885), nr. 28/1-2; Köprülü nr. 138-139 (1-2. ciltler); Laleli nr. 228, 229; Muhammed Murat nr. 176; Nuruosmaniye nr. 456, 457, 458; Ragıp Paşa nr. 229; Reşit Muhammed Efendi nr. 111; Selim Ağa nr. 94, 95; Süleymaniye nr. 134, 135, 136, 137, 138; Şehit Ali Paşa nr. 163, 164; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi nr. 533/1 vr. 258 (h. 841); Vakıflar Genel Müdürlüğü Merkez nr. 2304, 2307, 2244, 2085, 2086, 2087; Veliyyüddin Efendi nr. 254, 255, 256, 257, 258, 259; Yeğen Mehmet Paşa nr. 108 vr. 366; Yeni Camii nr. 94.

Dünya kütüphanelerinde bulunan yazma nüshaları ise şöyledir:³⁵

1. Batı Asya:

Ahmediyye Kütüphanesi (Halep, Suriye) /Tefsir nr. 92 (1. cilt) vr. 327 (hicrî 725), nr. 92 (2. cilt) vr. 302 (hicrî 727); Zâhiriyye Kütüphanesi (Şam, Suriye) nr. 417, 8527 (1, 3. ciltler); Mektebetü'l-Evkâfi'l-Âmme (Bağdat, Irak) nr. 441 (2. cilt) vr. 151, nr. 442 (1. cilt) vr. 498, nr. 443 vr. 555 (hicrî 919), nr. 444 (12 cilt: Vr. 69, vr. 105, vr. 78, vr. 100, vr. 130, vr. 69, vr. 63, vr. 56, vr. 102, vr. 80, vr. 80, vr. (?)), nr. 445 (2. cilt) vr. 396; Muhammediyye (Musul Vakıflar) Kütüphanesi (Musul, Irak) [3/9] vr. 112; Kitabhane-i Asitan-i Kuds-i Rizavî (Meşhed, İran) nr. 1412 (hicrî 860); Mektebetü Ayetullah el-Mer'âşî en-Necefî (Kum, İran) nr. 11458 (hicrî 11. yy.

- s.1363; Komisyon, **el-Fehresü's-şâmil li't-türâsi'l-'arabi'l-İslâmi'l-mahtût**, haz. Müessesetü Âli'l-Beyt, 10 c., Ammân, 1989, C: II, s. 353-58.

³⁵ Bkz. el-Cebûri, Abdullah, **Fehresü'l-mahtûtâtî'l-'Arabiyye fi mektebeti'l-evkâfi'l-âmme fi Bağdâd**, 4 c., Matba'atü'l-irşâd, 1. bs, Bağdat, 1973, C: I, s. 146-49; Komisyon, **el-Fehresü's-şâmil**, C: II, s. 353-358; el-Hüseynî, Seyyid Ahmed, **et-Türâsi'l-'arabi'l-mahtût fi mektebâtî İrânî'l-âmme**, 14 c., İntişârâtü Delîlin Mâ, 1. bs., Kum, 2010, C: XI, s. 247; Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, **Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî**, C: II, s. 1363.

başları); Kütüphâne-i Câmi‘-i Gevherşâd (Meşhed, İran) nr. 239 (hicrî 12. yy.), nr. 272 (hicrî 12. yy.); Mahmudiye Kütüphanesi (Medine, Suudi Arabistan) [317/228] vr. 392 (hicrî 994), [318/228] vr. 390, [319/228] vr. 528; Muhammed b. Suud Üniversitesi Kütüphanesi (Riyad, Suudi Arabistan) nr. 3604 vr. 274 (hicrî 11. yy); Ezheriyye Kütüphanesi (Kahire, Mısır) [(38901 صعايدة (1683)] (1. cilt) vr. 488, (2. cilt) vr. 561 (hicrî 1143).

2. Orta Asya:

Özbekistan Bilim Enstitüsü (Taşkent, Özbekistan) nr. 3130 vr. 476 (hicrî 965), nr. 3961 vr. 405 (hicrî 978), nr. 3117/1 vr. 1^b-490^b (hicrî 1063).

3. Güney Asya:

Kâbil Müzesi (Kabil, Afganistan) nr. 98 [146] vr. 288 (hicrî 675); Vizâratu'l-Matbû'ât ve'l-İrşâd (Ar.) (Afganistan) [60(62)] vr. 355; Khuda Bakhsh Şarkiyat Kütüphanesi (Patna, Hindistan) nr. 1379 vr. 545 (yaklaşık hicrî 11. yy), nr. 1380 (1. cilt) vr. 354 (yaklaşık hicrî 11. yy), nr. 1381 (2. cilt) vr. 376 (yaklaşık hicrî 11. yy); Pencap Halk Kütüphanesi (Pencap, Hindistan) nr. 69 vr. 409 (hicrî 11. yy), nr. 68 vr. 556 (yaklaşık hicrî 12. yy); Pencap Üniversitesi Kütüphanesi (Pencap, Hindistan) [(87) Ar a24A/1316] vr. 316, [(89) Ara5/377] vr. 337, [(90) 5360] vr. 283, [(91) 2945] vr. 414, [(92) s. 1572/4622] vr. 207, [(93) Ara24/2466] vr. 191; Râmpûr Rızâ Kütüphanesi (Rampur, Hindistan) [458 at Tafsir M 159] vr. 254 (hicrî 840), [488 a't- Tafsir 13600 D] (1. cilt) vr. 287 (hicrî 936), [(486 a't- Tafsir 1251 D.)] (1. cilt) vr. 301 (hicrî 10. yy.), [487 a't- Tafsir 14600 D] (1. cilt) vr. 230 (hicrî 10. yy.), [489 a't-Tafsir 10514 D] (1. cilt) vr. 142 (hicrî 11. yy.), [490 a't-Tafsir 10232 D] (1. cilt) vr. 507 (hicrî 12. yy.), [491 a't-Tafsir 14601 D] (4. cilt) vr. 631 (hicrî 1240); Sa'îdiyye Kütüphanesi (Haydarabat, Hindistan) nr. 107 vr. 603 (hicrî 12. yy.); Salar Jung Müzesi Kütüphanesi (Haydarabat, Hindistan) nr. 438 vr. 183 (hicrî 844), nr. 439 vr. 245 (yaklaşık hicrî 11. yy), nr. 440 vr. 438 (yaklaşık hicrî 9. yy.); Tonk Kütüphanesi (Tonk, Hindistan) nr. T/230 vr. 283 (yaklaşık hicrî 9. yy.).

4. Avrupa:

Ambrosian Kütüphanesi (Milano, İtalya) [733 (D 477)] (3. ve 4. ciltler) vr. 461; El Escorial Kütüphanesi (Madrid, İspanya) nr. 1333 vr. 272 (hicrî 936); Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi (Saraybosna, Bosna Hersek) nr. 3775 vr. 518 (hicrî 912); Hindistan Ofisi Kütüphanesi (Londra, Birleşik Krallık) [1131 (4196)] vr. 591 (hicrî 9. yy.), [1130 (3704)] vr. 566 (hicrî 11. yy.), [1133 (4198)] vr. 223 (hicrî 11. yy.), [(95) 1658] vr. 285 (yaklaşık hicrî 1115), [1136 (4201)] vr. 371 (hicrî 12. yy.), [1134 (4199)] vr. 216 (hicrî 1243), [1132 (4197)] vr. 165 (hicrî 13. yy.), [1135 (4201)] vr. 153 (hicrî 13. yy.); RSAA Kütüphanesi (Londra, Birleşik Krallık) nr. 90 (el-Keşşâf'ın hâmişinde) (takriben hicrî 9. yy.), nr. 91 vr. 494 (yaklaşık hicrî 9. yy.), nr. 92 vr. 333 (hicrî 12. yy.), nr. 93 vr. 403 (yaklaşık hicrî 13. yy.); Şarkiyat Enstitüsü (St. Petersburg, Rusya) [B 3123-(544)] vr. 168.

İlk baskısı 1862'de yapılan *Medârik* Delhi, Bombay, Kahire, İstanbul ve Beyrut olmak üzere birçok kez basılmış, İbrâhim Muhammed Ramazan'ın kontrolünde üç cilt (Beyrut 1408/1989), Şeyh Mervân Muhammed eş-Şa'âr'ın tahkikiyle dört cilt (Beyrut 1416/1996),³⁶ Seyyid Zekerîyya'nın tahkikiyle iki cilt (İstanbul), Yusuf Ali Bedîvî'nin tahkikiyle 3 cilt (Beyrut 2011), Aziz Ençakar'ın hazırlamasıyla üç cilt (İstanbul 2012/1444) halinde neşredilmiştir. Ayrıca *Medârik* tefsiri Harun Ünal ve ekibi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

1.1.4.1.2. Müellifin *Medârik*'teki Metodu

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Neseî, tefsir edeceği âyet-i kerîmeleri zaman zaman terkiplere, bazen de kelimelere bölerek tefsir etmektedir. Genellikle âyetlerde yer alan herhangi bir ifadeyi açıklarken ilk önce zikri geçen kelimenin mürâdifini zikretmektedir. Bunu yaparken eğer kelime garîb bir kelime ise lugavî açıklamasına yer vermektedir. Şayet açıklayacağı kelime çoğul ise müfredini belirtir. Bununla birlikte anlamı açık ve anlaşılır olan kelimeleri açıklamaz fakat bazen anlamı daha da belirginleştirmek amacıyla söz konusu kelimenin mürâdiflerini getirmektedir. Âyet-i kerîmelerdeki terkip ve kelimelerin i'râb durumuna da değinen Neseî'nin, bu hususta zaman zaman şiirlerle istişhâd ettiği de görülmektedir. O, mânası kapalı olan terkipleri daha açık ifadelerle tefsir eder, âyetin okunuşundaki farklı vücûhları dikkate alır. Bunu

³⁶ Öztürk, "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl", DİA, C: XXVIII, s. 292-93.

belirtirken zaman zaman “veya” ifadesini kullanırken farklı bir vecih olmadığı yerlerde ise sadece böyle bir görüş olduğunu zikretmekle yetinmektedir.

Nesefî’nin âyetlerdeki kıraat farklılıklarının bir çoğuna yer verdiği görülse de bu hususta kıraat-i seb‘ayı esas aldığını söylemek gerekir.³⁷ Diğer taraftan bazen sahâbe mushaflarında yer alan farklı kıraatler³⁸ ile Ebû Hanîfe’nin (ö. 150/767) okuyuş şekillerini³⁹ de nakletmektedir.

Ele aldığı âyetlerin tefsirine yönelik Hz. Peygamber’den (s.a.v.) gelen rivayetlere yer veren Nesefî, ayrıca sahâbe ile tâbiînin görüşlerini ve sahâbeden gelen esbâb-ı nüzûl gibi tarihî bilgileri de kaydeder. Yaptığı nakilleri, rivayetlerin senedini zikretmeksizin “muallak”⁴⁰ olarak vermektedir. Bu arada; bazı araştırmacılar tarafından, *Medârikü’t-tenzîl*’de yer alan rivayetlerin bir kısmının zayıf ve mevzû olduğu söylenmektedir.⁴¹ Aynı şekilde eserde, İsrâiliyyât türü haberlere de yer verildiği tespit edilmektedir.⁴² Ancak şunu ifade etmek gerekir ki Nesefî tefsîri, diğer tefsirlerle kıyas edildiği takdirde,⁴³ İsrâiliyyâttan mümkün olabildiğince arındırılmış ve uzaklaştırılmış bir tefsir olması yönüyle temayüz etmektedir.⁴⁴

Eserin önemli kısmını, dil bilgisine yönelik açıklamalar oluşturmaktadır. Âyetlerin dil ve tefsir tahlillerinde daha evvelki müfessirler ile dil bilgisi âlimlerinin görüşlerini zikrettiği görülür. Hatta bu husustaki açıklamalarının önemli bir kısmını Zeccâc’a (ö. 311/923) dayandırmaktadır. Bununla birlikte Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791), Sîbeveyhi (ö. 180/796), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) ve Ahfeş’in

³⁷ Yahya Alkın, “İmam Nesefî ve Tefsiri”, *Diyanet İlmi Dergi*, 1986, sy. 2/XXII, 21.

³⁸ Örnek olarak bkz.: Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: II, s. 498.

³⁹ Örnek olarak bkz.: Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, s. 127.

⁴⁰ Senedin başından bir veya peşpeşe birden fazla râvisi düşürülerek daha yukarıdaki râviden rivayet edilen hadistir. Bazı âlimlere göre de isnadın tamamı hazfedilerek ilk kaynağından nakledilen hadislerdir. Bkz. Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 12. bs., İstanbul, 2014, s. 175.

⁴¹ Bkz. Bedrettin Çetiner, *Ebü’l-Berekât en-Nesefî ve Medârik Tefsîri*, İstanbul, 1995, s. 140-148. (nakleden: Mustafa Öztürk, “Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl”, *DİA*, C: XXVIII, s. 292.)

⁴² Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *el-İsrâiliyyat ve’l-mevdûât fi kütübî’t-tefsîr*, Mektebetü’s-Sünne, 4. bs, Kahire, 1987, s. 138.

⁴³ Remzi Na’na’a, *el-İsrâiliyyât ve eseruhâ fi kütüb’it-tefsîr*, Dârü’l-Kalem-Dârü’z-Ziyâ, 1. bs., y.y., 1970, s. 311.

⁴⁴ Münî’ Abdulhalîm Mahmûd, *Menâhicü’l-müfessirîn*, Dârü’l-Kütübî’l-Mısırî-Dârü’l-Kütübî’l-Lübnânî, y.y., 2000, s. 218.

(ö. 215/830 [?]) görüşlerinden çokça bahsetmiş, zaman zaman Müberred'in (ö. 286/900) açıklamalarına yer vermiştir.

Fıkhî açıdan genellikle Ebû Hanîfe'nin istinbatlarına yer veren müellif, çoğu zaman İmam Şâfi'nin (ö. 204/820) ihtilâflarından da bahsetmiştir.⁴⁵ Bunun yanı sıra tefsirinde az da olsa İmam Malik'in (ö. 179/795) görüşlerine rastlamak mümkündür.⁴⁶

Nesefî, kelâmî meselelerle alakalı âyetlerde, tâbi olduğu Mâtürîdî mezhebinin görüşlerini tercih etmekle birlikte eserinde Eş'ârilerle Mâtürîdîler arasındaki herhangi bir ihtilâfı zikretmeye veya onlara cevap vermeye gerek duymaz.⁴⁷

Son olarak eserde Hasan-ı Basrî (ö. 110/728),⁴⁸ Malik b. Dînâr (ö. 131/748 [?]),⁴⁹ İbrâhim b. Edhem (ö. 161/778 [?]),⁵⁰ Fudayl b. İyâz (ö. 187/803),⁵¹ Zünnûn-i Mısrî (ö. 245/859 [?]),⁵² Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896)⁵³ ve Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909)⁵⁴ gibi erken dönem tasavvuf büyüklerine ait hikmetli sözleri naklettiği görülmektedir.⁵⁵

1.1.4.1.3. Medârik'in Hâşiye ve İhtisarları

Medârikü't-tenzîl üzerine yapılan en meşhur hâşiye, İbn Şâh el-Hindî'nin (ö. 1333/1914-1915) *el-İklîl* isimli eseridir. Ayrıca eser üzerine Abdülhakîm el-Efgânî (ö. 1328/1908) tarafından kaleme alınan *et-Teyşîr ve't-teshîl li-fehmi Medâriki't-tenzîl*⁵⁶ ile Abdülehad el-Kandehârî tarafından telif edilen *et-Tefsîrî'l-müzîl li-muğlakâti Medâriki't-tenzîl*⁵⁷ isimli hâşiyeler yazılmıştır.

⁴⁵ Örnek olarak bkz.: Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: I, s. 360.

⁴⁶ bkz.: Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, s. 615.

⁴⁷ Öztürk, "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl", *DİA*, C: XXVIII, s. 292.

⁴⁸ Örnek olarak bkz.: Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, s. 685.

⁴⁹ Bkz.: Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: I, s. 531.

⁵⁰ Bkz.: Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, s. 254.

⁵¹ Bkz.: Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: I, s. 366.

⁵² Bkz.: Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: I, s. 604.

⁵³ Bkz.: Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: II, s. 136.

⁵⁴ Bkz.: Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: II, s. 687.

⁵⁵ Öztürk, "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl", *DİA*, C: XXVIII, s. 292.

⁵⁶ Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlemi'l-mahtûtât ve'l-matbû'ât*, 6 c., Mektebe Yayınları, 1. bs., Kayseri, 2001, C: II, s. 1540.

⁵⁷ Öztürk, "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl", *DİA*, C: XXVIII, s. 293.

Diğer taraftan *Medârikü't-tenzîl* üzerine birtakım ihtisâr çalışmaları da yapılmıştır. İbn Aybek el-İmâdî (ö. 893/1487) ile Ebû Abdillâh Sıddîk b. Ömer el-Herevî tarafından yapılan telhis çalışmaları bunlardandır.⁵⁸ İbnü'l-Aynî (ö. 893/1488) *Medârik*'i ihtisâr edip üzerine çeşitli notlar ilâve etmiştir.⁵⁹ Burhânüddîn Neseî (ö. 687/1289) de eseri *Medârikü'l-'ukûl* adıyla ihtisâr etmiştir.⁶⁰

1.1.4.1.4. *Medârik Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar*

Neseî'nin *Medârik*'i üzerine yapılan çalışmalar yukarıda zikrettiğimiz eserlerle sınırlı değildir. Ülkemizde de çeşitli üniversitelerin doktora ve yüksek lisans programlarında *Medârikü't-tenzîl* üzerine pek çok çalışma yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Bedrettin Çetiner, *Ebü'l-Berekât en-Neseî ve Medârik Tefsiri* (1983, ATAÜNİ Sosyal Bilimler Enstitüsü) adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır.

Ayrıca Hasan Selbes *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl'in İsrâiliyyat Açısından Tahlili* (1998, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Halis Ören *Keşşaf ve Neseî Tefsirlerinde Hz. Musa ile İlgili İsrâiliyyat* (1988, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Recai Çetres *Neseî'nin Medârikü't-Tenzîl Adlı Eserinde Hadisin Rolü* (2001, ATAÜNİ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Mustafa Kemal Önder *Ebu'l-Berakat en-Neseî'nin Kıraattaki Yeri (Kıraat Açısından Medârik Örneği)* (2002, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Harun Bulanık *Neseî Tefsirinde İ'cazu'l-Kur'an* (2005, FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Harun Abacı *Beyzavi ve Neseî'de İtîzâl Etkilerinin İncelenmesi (Beydavi ve Neseî Tefsirlerine Eleştirel bir Yaklaşım)* (2006, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ahmet Dinç *Rivayet Tefsiri Açısından Neseî'nin Medârikü't-Tenzili* (2007, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Mehmet Altın *Mu'tezile Görüşüne Temel Teşkil Eden Âyetlerin Tahlili (Keşşaf ve Medârik örneği)* (2008, YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Hasan Çelik *Tefsir Geleneğinde İntihal Olgusu: Neseî Zemahşerî Örneği* (2013, ERÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Abdurrazak Sunar *Neseî'nin Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl'inde Nahiv Uygulamaları* (2014, ATAÜNİ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Halil Kara *Neseî Tefsirindeki Ahkâm Ayetlerinin Yorumu*

⁵⁸ Öztürk, “Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl”, *DİA*, C: XXVIII, s. 293.

⁵⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 6 c., Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat, 1941, C: II, s. 1640.

⁶⁰ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, C: II, s. 1640.

(2014, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Talha Yavuz *Neseî'nin Medârikü't-Tenzîl'inde Mu'tezile'ye Yönelttiği Eleştiriler* (2018, RTEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve İdris Yiğit *Vakf ve İbtidânın Tefsire Etkisi (Neseî Bağlamında)* (2020, KMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) adıyla yüksek lisans tezi yazmıştır.

1.1.4.2. Ebü'l-Berekât Neseî'nin Diğer Eserleri

Temel İslâm ilimlerinin hemen her dalında eser veren Neseî, *Medârikü't-tenzîl* dışında da pek çok eser telif ederek hem yaşadığı dönem hem de sonrasında Hanefî mezhebinin yerleşmesine ve gelişimine katkıda bulunmuştur.

Fürû-i fıkıhta Hanefî fürû öğretisinin orta hacimli bir özeti olan *el-Vâfi*, Neseî'nin bu alanda telif ettiği eserlerin başında gelmektedir. Ayrıca *el-Hidâye*'de eksik ve muğlak bırakılan yönleri tamamlamak amacıyla *el-Câmi'u'l-kebîr*, *ez-Ziyâdât*, *Nazmü'l-hilâfiyyât* ve *el-Mebsût* gibi eserlerden yararlanarak *el-Vâfi*'ye şerh olarak *el-Kâfi fi Şerhi'l-Vâfi* adlı eserini yazmış; yine Hanefî doktrininin temel metinlerinden biri kabul edilen *Kenzü'd-dekâik* ile Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Yûsuf es-Semerkindî'nin (ö. 556/1161) *el-Fıkhu'n-nâfi* ' (*en-Nâfi* ') adlı kitabının şerhi olan *el-Müstasfâ* 'yı ve Necmeddin en-Neseî'nin (ö. 537/1142) fikhî ihtilâflara dair yazdığı *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye* 'yi şerhederek *el-Musaffâ* adlı eserini kaleme almıştır.⁶¹

Kureşî, *el-Müstasfâ* 'nın esasında *el-Fıkhu'n-nâfi* 'nin değil de *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye* 'nin şerhi olduğunu kaydetmektedir. Ona göre *el-Fıkhu'n-nâfi* 'adlı eserin şerhi ise *el-Menâfi* 'dir.⁶² Kâtip Çelebi de Neseî'nin evvela *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye* 'ye *el-Müstasfâ* isimli bir şerh yazdığını, daha sonra bu şerhi kısaltarak *el-Musaffâ* 'yı telif ettiğini zikretmekte⁶³ ve *el-Fıkhu'n-nâfi* 'ye de *el-Müstasfâ* isimli ayrı bir şerh yazdığını ve bir rivayete göre bunun isminin *el-Musaffâ* olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴

Murteza Bedir ferâğ kaydından hareketle *el-Fıkhu'n-nâfi* 'nin yazar tarafından yapılan ilk şerhinin *el-Müstevfâ* olduğunu, *el-Müstasfâ* 'nın ise bu eserin şerhi olduğunu ve bazı kaynaklarda *el-Müstasfâ* yerine *el-Menâfi* ' isminin zikredilmesinin

⁶¹ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 102.

⁶² Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, C: I, s. 271.

⁶³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, C: II, s. 1867.

⁶⁴ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, C: II, s. 1921.

hata olabileceğini belirtmektedir.⁶⁵ Ona göre *el-Musaffâ*, aslında *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye*'nin şerhi olup Kâtip Çelebi'nin ifade ettiği gibi *el-Musaffâ*'dan önce *el-Müstasfâ* adında başka bir şerh bulunmamaktadır. Bu hatanın nedeni ise *el-Musaffâ*'nın bazı nüshalarında eserin adının yanlışlıkla *el-Müstasfâ* şeklinde kaydedilmesidir. Nitekim *el-Müstasfâ* ismiyle kütüphanelerde bulunan *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye* şerhlerinin nüshaları, *el-Musaffâ*'nın aynısıdır.⁶⁶

Kâtip Çelebi *el-Cevâhir*'in hâmişlerinde, Ebü'l-Berekât'ın 700 yılında Bağdat'a girdiği ve *el-Hidâye*'yi şerh ettiğine dair bir bilginin bulunduğunu ifade etmektedir.⁶⁷ Fakat Takiyyüddîn İbn Şihne⁶⁸ ile İbn Kutluboğa'ya göre ise ona ait böyle bir şerh bilinmemektedir.⁶⁹ Ayrıca yukarıda belirtildiği üzere Nesefî 700 değil 710 yılında Bağdat'a girmiştir.

İtkânî'nin naklettiğine göre Nesefî *el-Hidâye*'ye bir şerh yazmaya niyet etmişse de Tâcüşşerîa'nın (ö. 709/1309) bunu işitip “*Bu onun şanına yakışmaz.*” demesi üzerine bu niyetinden vazgeçerek *el-Hidâye* 'ye benzer bir eser olan *el-Vâfi* 'yi yazmış, *el-Hidâye* yerine bu eseri şerhederek *el-Kâfi* 'yi telif etmiştir.⁷⁰ Buna göre Nesefî'nin yazmaya niyet ettiği bu şerhin, yazıldığı sanılarak tabakât kitaplarında ona izâfe edilmiş olması ihtimal dahilindedir.

Ebü'l-Berekât Nesefî, *el-Kâfi* adlı eserinin baş tarafında kitabını nasıl kaleme almaya başladığından şöyle bahsetmektedir:

“el-Vâfi isimli muhtasarı yazmayı bitirdiğim vakit onu el-Kâfi ismiyle nişanlayacağım, uzun anlatımlarla zengin, farklı delilleri kapsayan ve el-Hidâye'deki kapalı kalan incelikleri açığa kavuşturan bir şerhle onu şerh etmeye karar verdim.

⁶⁵ Bedir, “Nesefî”, *DİA*, C: XXXII, s. 567.

⁶⁶ Bedir, “Nesefî”, *DİA*, C: XXXII, s. 567-68.

⁶⁷ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*, C: II, s. 2022.

⁶⁸ Leknevi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 102.

⁶⁹ İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Şerefüddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdünî el-Cemâlî el-Mısrî, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dârü'l-Kalem. Dimeşk, 1992, s. 175.

⁷⁰ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 102.

Başarım ancak Allah'ın kudretiyle gerçekleşir. Ancak O'na tevekkül eder ve ancak O'na yönelirim."⁷¹

Nesefî, *el-Kâfî fî Şerhi'l-Vâfî* adlı eserini İmâm Muhammed'in *el-Câmi'ü'l-kebîr*'i ile *ez-Ziyâdât*, *Nazmü'l-hilâfiyyât* ve *el-Hidâye*'deki meseleleri kapsayacak şekilde tasnif ederek 12 Ramazan 684 yılında tamamlamış, 12 Recep 689 tarihinde ise Kirmân şehrindeki el-Medresetü'l-Kutbiyyetü's-Sultâniyye'de bu eseri okutup bitirmiştir.⁷² Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin 683 yılında Kirmân'da Nesefî'den *Kenzü'd-dekâik* isimli eserini okuması ve *el-Kâfî*'nin telifinin 684 yılında tamamlanması da *Kenzü'd-dekâik*'in Nesefî tarafından *el-Vâfî*'den sonra *el-Kâfî*'den önce kaleme alındığını göstermektedir.

Hanefî fıkıh usulü tarihinde üzerinde en fazla çalışma yapılan metin olarak kabul edilen *Menârü'l-envâr* da Nesefî tarafından telif edilen eserlerdendir. İlmî çevrelerde etkili bir eser olan *Menârü'l-envâr* üzerine 100'e yakın çalışma yapıldığı kaydedilmektedir.⁷³ Nesefî bu eserine biri kısa biri uzun olmak üzere iki şerh yazmıştır. *el-Menâr*'ın geniş olan şerhi *Keşfü'l-esrâr fî Şerhi Menâri'l-envâr*, kısa olan şerhi ise *el-Münevvir fî Şerhi'l-envâr*'dir.⁷⁴

Nesefî'nin *el-Menâr* adlı eserini, Pezdevî ve Serâhsî'nin (ö. 483/1090) *el-Usûl* eserlerini ihtisâr ederek ve Pezdevî'nin tertibine bağlı kalarak yazdığı kaydedilmektedir.⁷⁵ Ayrıca Kâtip Çelebi'nin İbn Sâbık'tan naklettiğine göre Nesefî'nin *el-Menâr*'ı üzerine yazdığı küçük hacimli şerhinin adı *el-'Atf 'ale'l-keşf*'tir.⁷⁶ Murteza Bedir ise bu eserin isminin *el-Münevvir fî Şerhi'l-Menâr* olduğunu ve iki nüshası bulunduğunu belirtmektedir.⁷⁷

Ayrıca Ahsîkesî'nin (ö. 644/1246-47) fıkıh usulüne dair kaleme aldığı muhtasar eseri *el-Müntehab fî usûli'l-mezheb* adlı eserine iki şerh yazan Nesefî, kelâm

⁷¹ Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, C:II, s. 223.

⁷² Kefevî, *a.g.e.*, C: II, s. 223.

⁷³ Bedir, "Nesefî", *DİA*, C: XXXII, s. 567.

⁷⁴ Bedir, "Nesefî", *DİA*, C: XXXII, s. 568.

⁷⁵ Abdülazîz b. İbrâhîm b. Kâsım, *ed-Delîl ile'l-mütûni'l-ilmiyye*, Dâru's-Sumey'î. 1. bs., Riyâd, 2000, s. 282.

⁷⁶ Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, C: II, s. 203.

⁷⁷ Bedir, "Nesefî", *DİA*, C: XXXII, s. 568.

alanında ise Ehl-i sünnet akaidinin özeti niteliğindeki *el- 'Umde* 'yi ve bunun şerhi olan *el-İ'timâd fî'l-i'tikâd* adlı eserini tasnif etmiştir. Kureşî aynı şekilde onun kelâmı da *el-Menâr* isimli bir eseri olduğundan söz etmektedir.⁷⁸

Nesefî'nin tefsir sahasında kaleme aldığı eseri ise bu çalışmada sahâbe tefsiri çerçevesinde ele alacağımız *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* adlı eseridir.⁷⁹ Ali Rıza Karabulut ile Ahmet Turan Karabulut, müellife ayrıca *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, *Miftâhu'l-usûl* ve *el-Akâide* isimli başka eserler daha izâfe etmektedirler.⁸⁰ Ayrıca dikkate alınacak bir aslı olmamakla birlikte Cornelius Van Dyck, Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-Akâid* adlı eserinin aslında Ebü'l-Berekât'a ait olduğunun iddia edildiğini kaydetmektedir.⁸¹

Buraya kadar zikredilen eserlerin yanı sıra Kâtip Çelebi, Nesefî'nin *Fezâilü'l-a'mâl* adında bir eserinin daha olduğunu ifade eder.⁸² Bağdatlı İsmail Paşa ona *el-Le'âli'l-fâhire fî 'ulûmi'l-âhira* adlı bir eseri⁸³, Brockelmann da *Fâ'ide mühimme li-def'i külli nâzile mülümme* adlı bir eseri izâfe etmiştir.⁸⁴ Diğer yandan Murteza Bedir, yine Brockelmann tarafından Nesefî'ye izâfe edilen *el-Gunye fî'l-fıkh* ve *Mi'yârü'n-nazar 'alâ mezhebi Ebî Hanîfe fî âdâbi'l-bahs ve'l-usûl* adlı eserler ile Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan ve İbn Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Muhtasar*'ına yazılmış olan iki el yazma şerhin (Fâtih nr. 1363, Cârullah Efendi nr. 527) müellife aidiyetlerinin hatalı olduğunu belirtmektedir.⁸⁵

1.2. SAHÂBE TEFSİRİ

Çalışmamızda Nesefî'nin *Medârikü't-tenzîl*'inde yer alan sahâbe tefsiri üzerinde durulacağı için öncelikli olarak sahâbenin tanımı, müfessir sahâbiler,

⁷⁸ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, C: I, s. 271.

⁷⁹ Leknevi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 102.

⁸⁰ Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî*, C: II, s. 1361-1364.

⁸¹ Van Dyck, Edward Cornelius, *İktifâu'l-kunû' bi-mâ hüve matbû'*, Matba'atü'l-Hilâl, Mısır, 1986, s. 168.

⁸² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, C: II, s. 1274.

⁸³ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 2 c., Behiye Matbaası, İstanbul, 1951, C: I, s. 464.

⁸⁴ Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL) Zweiter Supplementband*, 3 c., E. J. Brill, Leiden, 1938, C: II, s. 268.

⁸⁵ Bedir, "Nesefî", *DİA*, C: XXXII, s. 568.

sahâbenin tefsir metodu, kaynakları, tefsire etkisi, tefsirdeki ihtilâflarının sebebi ve sahâbe tefsirinin önem ve değerinden söz edilmelidir.

1.2.1. Sahâbî

“Sahâbe” kelimesi sözlükte “bir kimseye refakat etmek, onunla arkadaşlık ve dostluk kurmak” anlamına gelen “suhbet” masdarından türemiş olup “sâhib” isminin çoğuludur. “Ashâb” kelimesi de “sahâbe” kelimesi ile aynı anlamda olup tekili “sahâbî”dir. Sözlük anlamlarıyla “sâhib” ve “ashâb” kelimeleri Kur’ân-ı Kerîm’de birçok âyette geçmektedir.⁸⁶ Söz konusu kelime İslâmiyetle birlikte ıstılah mânasını almaya başlamıştır.⁸⁷

Sahâbe, Hz. Peygamber’i (s.a.v.) gören ve onun peygamberliğini kabul eden kimsedir. Ancak Abdullah İbn Ümmü Mektûm (r.a.) gibi görme engelli olması sebebiyle Rasûlullah’ı (s.a.v.) göremeyen ancak ona iman eden ve sohbetine katılanlara da sahâbe denir.

Bazı âlimler tarafından Allah Rasûlü’nü (s.a.v.) görmek ve onun peygamberliğini kabul etmenin yanı sıra birkaç yıl onunla beraber bulunmak, onunla gazvelere katılmak ve ondan hadis rivayet etmek gibi birtakım şartlar ileri sürülse de bunlar kabul görmemiştir.⁸⁸

Kaynaklarda sahâbîlerin sayısı hakkında farklı rakamlar yer almaktadır. Bazıları yüz on dört bin, bazıları da yüz binden fazla sahâbî olduğunu söylerken kimilerine göre sahâbîlerin sayısı altmış bindir.⁸⁹ Bununla birlikte kaynaklarda ismi kayıtlı sahâbî sayısının on bini aşmadığı belirtilmektedir.⁹⁰

Ehl-i sünnet âlimleri, sahâbenin tamamının âdil olduğu hususunda görüş birliği içindedirler. Fakat Şîa, Hâricî ve bazı Mu’tezilî gruplar buna karşı çıkarak sahâbenin çoğunun fâsık olduğunu iddia etmişlerdir.⁹¹

⁸⁶ Örneğin bkz. et-Tevbe, 9/40; eş-Şuarâ, 26/61.

⁸⁷ Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, **DİA**, İstanbul, 2008, C: XXXV, s. 491.

⁸⁸ Talat Koçyiğit, **Hadis Usulü**, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967, s. 34; Efendioğlu, “Sahâbe”, **DİA**, C: XXXV, s. 491.

⁸⁹ Koçyiğit, **Hadis Usulü**, s. 36.

⁹⁰ Bkz. Efendioğlu, “Sahâbe”, **DİA**, C: XXXV, s. 493.

⁹¹ Efendioğlu, “Sahâbe”, **DİA**, C: XXXV, s. 493.

İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*'ı, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*'si ve İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* adlı eserleri, sahâbe isimleri ve tercümelerini kaydeden başlıca kaynaklardır.

1.2.2. Müfessir Sahâbîler

Sahâbeden Kur'ân-ı Kerîm tefsiriyle tanınanlar, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Abdullah b. Zübeyr'dir. Bunların dışında Hz. Âişe, Enes b. Mâlik, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah ve Abdullah b. Amr b. el-Âs (r.a.) gibi isimler de müfessir olduğu tartışmalı sahâbîlerdir.⁹²

Tefsirle meşhur olan sahâbîler içerisinde Hz. Ali'nin (r.a.) dışındaki diğer üç halifenin tefsirleri, diğer sahâbîlere nispetle hayli azdır. Bunun sebebi, söz konusu sahâbîlerin, tefsire dair bilgilerin yayılmaya başladığı rivayet ve tedvin döneminden önce yaşamaları ve ilimle meşgul olan sahâbîlerin aksine hilâfet işleriyle ilgilenmeleridir. Hz. Ali'nin (r.a.) bu husustaki rivayetlerinin çok olması ise Hz. Osman'ın (r.a.) vefatına kadar uzun müddet hilâfetle ilgili meselelerle uğraşmaması, diğer üç halifeden daha geç vefat etmesi, rivayet ve tedvin dönemlerine kadar yaşaması şeklinde açıklanabilir. Bunlara ilâveten Hz. Ali'nin (r.a.) hilâfet döneminde, İslâmiyet'in yayıldığı topraklarda bulunan pek çok acemin İslâm'a girmesi ve insanların tefsire daha çok ihtiyaç duymaları zikredilebilir.⁹³

Burada ifade edilmelidir ki müfessir sahâbîler arasında Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) ayrı bir yeri vardır. "Tercümânü'l-Kur'ân" lakabıyla meşhur olan⁹⁴ İbn Abbâs (r.a.), Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) "*Allah'ım! Onu dinde fakih kıl ve ona tevili öğret!*"

⁹² ez-Zehbî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin. **et-Tefsîr ve'l-müfessirûn**, 3 c., Mektebetu Vehbe, 7. bs., Kahire, 2000, C: I, s. 49.

⁹³ Zehbî, **et-Tefsîr ve'l-müfessirûn**, C: I, s. 49.

⁹⁴ Zeki Duman, "*Kur'ân'ın Tefsirinde Sahabenin İhtilafları*", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1985, sy. 2/ s. 297.

şeklindeki duâsına mazhar olmuştur.⁹⁵ O, hikmetin tefsir olduğunu söylemiş⁹⁶ ve ömrünü Kur’ân’a adamıştır.

1.2.3. Sahâbenin Tefsir Metodu

Ashâb-ı kirâm tarafından yapılan tefsirler az ihtilâflı olup Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin tamamını değil de bir kısmını kapsamaktadır. Diğer bir ifadeyle sahâbe Kur’ân’ı âyet âyet tefsir etmemiş, ihtiyaç nisbetinde açıklanmasını gerekli gördükleri âyetleri tefsir etmişlerdir.

Sahâbe tarafından yapılan tefsirlere bakıldığında Kur’ân âyetlerinin tafsîlî değil de icmâlî olarak açıklandığı görülür. Hatta tefsir edilen âyetlerde yer alan kelimelerin sözlük anlamları açıklanırken kısa ifadelerle ve müradifleriyle yetinilmektedir. Diğer taraftan âyetlerden yapılan fikhî istinbatların sayısı da azdır.

Sahâbe döneminde tefsire yönelik herhangi bir eser telifi söz konusu olmamakla birlikte bu dönemdeki tedvin sadece sahâbenin mushaflarına kaydettikleri notlardan ibaret olup rivayet malzemesini teşkil etmektedir.⁹⁷ Bununla birlikte İbn Abbâs’a (r.a.) sorulan tefsire yönelik soruların derlenmesi sûretiyle oluşturulan ve günümüze kadar ulaşmış bulunan *Mesâilü Nâfi’ b. el-Ezrak* isimli eser bu döneme ait bir kaynak sayılabilir. Söz konusu eserin tasnifi noktasında şu ifadelere yer verilmektedir:

Abdullah b. Abbas (r.a.), bir gün Kâbe’nin yanında oturmuş vaziyette etrafındakilere tefsir anlatmaktayken Nâfi’ b. el-Ezrak ve Necde b. Âmir gelip ona “Sana bazı âyetler soracağız. Arap dilinden delil getirerek bunları tefsir et!” dediler. İbn Abbâs (r.a.) da “İstediğinizi sorun.” dedi. Bunun üzerine ona Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan iki yüz garîb kelimenin anlamını sordular. İbn Abbâs (r.a.) Arap şiirlerinden

⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî. **el-Müsned**, thk. Şuayb el-Arnaût, 45 c., Müessesetü’r-Risâle, 1. bs., Beyrut, 2001, C: IV, s. 225, nr. 2397.

⁹⁶ Duman, **a.g.m.**, s. 297.

⁹⁷ Zehebî, **a.g.e.**, C: I, s. 73.

*delillerini getirmekle birlikte her bir kelimeyi ayrı ayrı tefsir etti. Arap şiirinden delillerini de getirdi. Böylece bu eser meydana gelmiş oldu.*⁹⁸

Fuat Sezgin, söz konusu eseri dil açısından tefsir çalışmalarının başlangıcı olarak görmektedir.⁹⁹

1.2.4. Sahâbe Tefsirinin Kaynakları

Sahâbenin tefsirde yararlandığı kaynakların büyük bölümünü bizatihi Allah Rasûlü'nden (s.a.v.) işittikleri veya başkalarından duydukları Rasûlullah'a (s.a.v.) ait nakiller, sebab-i nüzûl olarak tanıklık ettikleri hâdiseler, kendi re'y ve ictihadları oluşturmaktadır.¹⁰⁰ Ayrıca sahâbeden bazılarının İsrâîlî haberlerden yararlandığı görülse de bu durumu sahâbenin tümüne izâfe etmek doğru değildir.¹⁰¹ Diğer taraftan sahâbe “*Şiir, Arap'ın divanıdır*” demiş ve şiiri Kur'an tefsirinde malzeme olarak kullanmıştır.¹⁰²

Burada sahâbenin temel aldığı kaynakların başında bizzat Hz. Peygamber'den (s.a.v.) işiterek aldıkları Kur'ân-ı Kerîm ile onun sünnet-i nebeviyyesinin geldiğini vurgulamak gerekir. Sahâbe, üzerinde durduğu âyetlerle ilgili olarak bu iki temel kaynakta herhangi bir ifade bulamadıkları takdirde tanıklık ettikleri hâdiseler ve birtakım karinelerden hareketle âyetleri kendi re'yelerine göre tefsir etmiştir. Nitekim bir gün hasta bir adamı ziyaret eden Hz. Ali (r.a.), adamın kendisine vasiyetten söz etmesi üzerine “**Sizden birine ölüm gelip çattığı vakit eğer geride bir mal bırakmışsa...**”¹⁰³ âyetini okuyup ona “*Çocuklarına bir şeyler bırakman, vasiyette bulunmandan daha hayırlı olur.*”¹⁰⁴ demek sûretiyle okuduğu âyeti kendi re'yine göre tefsir etmiştir.

⁹⁸ Nurettin Turgay, “*Sahâbenin Tefsir İlmindeki Yeri*”, **Bilimnâme: Düşünce Platformu**, 2008/1, sy. 14/VI, s. 46-47.

⁹⁹ Turgay, **a.g.m.**, s. 46-47.

¹⁰⁰ Zehebî, **et-Tefsîr ve'l-müfessirûn**, C: I, s. 49.

¹⁰¹ Turgay, **a.g.m.**, s. 44.

¹⁰² Turgay, **a.g.m.**, s. 46.

¹⁰³ el-Bakara, 2/180.

¹⁰⁴ Turgay, **a.g.m.**, s. 47.

Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin tefsir edilmesinde sahâbenin son derece önemli bir konuma sahip olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla sahâbenin tefsir kaynaklarının yanı sıra tefsire katkılarından da söz etmek yerinde olacaktır.

1.2.5. Sahâbenin Tefsirdeki Üstünlüğünün Sebepleri

Kur’ân tefsirinde Hz. Peygamberden (s.a.v.) sonra en önemli ikinci kaynak kabul edilen sahâbenin bu alandaki üstünlüğü, vahyin ilk muhatapları ve canlı tanıkları olmaları hasebiyle Arap diline vâkıf olmaları ve âyetlerin nüzûl sebeplerinden haberdar olmaları bakımından iki başlık altında ele alınmalıdır.

1.2.5.1. Arap Diline Vâkıf Olmaları

Sahâbe-i kirâm Arap dili açısından tefsir ilmine, -Kur'ân'da geçmekle birlikte az kullanılmasından dolayı mânası yaygın olarak bilinmeyen ve anlaşılması zor olan lafızları izah etmeleri bakımından- Garîbü'l-Kur'ân, kabile lehçeleri, muarreb kelimeler, vücûh-nezâir ve şiirle istişhâd gibi konularda ve bu hususlardaki yöntemleriyle katkıda bulunmuşlardır.¹⁰⁵

Kur'ân ilimlerinin büyük bir kısmında olduğu gibi Garîbü'l-Kur'ân'ın da öncülerinden sayılan Abdullah b. Abbas (r.a.), âyet-i kerîmelerde geçen garîb kelimeleri müradifleriyle izah etmeye çalışmıştır. Örneğin, Bakara sûresinin 15. âyetinde yer alan “*طغيانهم يعمهون*” ifadesindeki¹⁰⁶ “*يعمهون*” lafzını “*يتادون*” kelimesiyle tefsir ettiği kaydedilmektedir.¹⁰⁷

Kur'ân-ı Kerîm'in Kureyş lehçesinin yanı sıra başka lehçelere ait birtakım lafızları da içerdiği bilinmektedir. Bu lafızlar da aynı şekilde müradifleriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Buna İsrâ sûresinin 58. âyetinde yer alan “*مسطورا*” kelimesi¹⁰⁸ örnek olarak zikredilebilir. Himyer lehçesine ait olan bu kelime İbn Abbâs'tan (r.a.) nakledildiğine göre “*مكتوبا*” anlamına gelmektedir.¹⁰⁹

Diğer taraftan Kur'ân-ı Kerîm'deki muarreb kelimelere de Müddessir sûresinin 51. âyetinde zikredilen¹¹⁰ ve Habeşçe'de “arslan” anlamına gelen “*قسوة*” kelimesi örnek teşkil etmektedir. Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de Habeşçe, Koptça, Nabatça, Rumca, Süryanice ve Toharca'dan muarreb kelimeler bulunmaktadır.¹¹¹

¹⁰⁵ Ahmet Gül, “*Sahâbe Tefsîrinde Lüğavî Yönelim*”, *Şırnak İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, sy.

15/VII, s. 178.

¹⁰⁶ Bkz. el-Bakara, 2/15.

¹⁰⁷ Gül, **a.g.m.**, s. 179.

¹⁰⁸ Bkz. el-İsrâ, 17/58.

¹⁰⁹ Gül, **a.g.m.**, s. 180.

¹¹⁰ Bkz. el-Müddessir, 74/51.

¹¹¹ Gül, **a.g.m.**, s. 181.

1.2.5.2. Sebeb-i Nüzûle Vâkıf Olmaları

Öncelikli olarak ifade edilmelidir ki âyetlerinin nüzûl sebeplerinin ictihad ve re'y yoluyla bilinmesi mümkün değildir.¹¹² Bunun nedeni, bu hususta sebep-müsebbeb arasında gerçek bir sebebiyet ilişkisi olmaması ve “sebeb-i nüzûl” kavramının mecazî bir kullanım olmasından kaynaklanmaktadır. Zira âyetlerin nüzûlünün gerçek sebebi Allah Teâlâ olup sebeb-i nüzûl olarak anlatılan vâkıalar mantikî sebepler değildir. Dolayısıyla ortada, aklen müsebbebi bilmenin sebebi gerektireceği bir durum yoktur. O halde bu mecazî sebebiyet ilişkisi ancak rivayet yoluyla bilinebilir.

Meşhur müfessir ve Arap dili âlimi olan Vâhidî (ö. 468/1076) bu hususta şunları kaydetmektedir:

“Kur’ân âyetlerinin nüzûl sebepleri hakkında söz söylemek, ancak Kur’ân’ın nüzûlüne şahit olan, sebeplere vâkıf bulunan ve bu sebepleri bilmek için gayret sarf edip araştırmada bulunan kimselerden duymak ve rivayet etmek sûretiyle helâl olur.”¹¹³

Sahâbe-i kirâm, Rasûlullah’ın (s.a.v.) terbiyesi altında yetişmeleri ve vahyin canlı tanıkları olmalarının etkisiyle âyetlerin özünü kavrama imkanına sahip olmuşlardır. Onlar vahyin indiği sırada vâki olan hâdiseleri, hangi şartların bulunup bulunmadığını ve vahyin güncel hayattaki muhataplarının kimler olduğunu bilmektedir. Bu da onları bu hususta epistemolojik olarak ayrıcalıklı kılmıştır.

Diğer yandan günümüze kadar ulaşan esbâb-ı nüzûl külliyyatının, sahâbenin bize aktardığı bilgilerden ibaret olduğuna tanıklık etmekteyiz. Sahâbe tarafından bize aktarılan bu bilgiler hayli çok olup Kur’ân-ı Kerîm’den yaklaşık 500 âyeti içermektedir. Bunların dışında kalan âyetler ise herhangi bir dış faktör ve olay üzerine inmemiştir.¹¹⁴

¹¹² Mustafa Çetin, “Esbâbü’n-Nüzûl”, **Diyanet İlmi Dergi**, 1994, sy. 2/ XXX, 104.

¹¹³ Vâhidî, Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü’rî, **Esbâbü’n-Nüzûl**, thk. ‘İsâm b. ‘Abdülmuhsin, 2. bs., Dâru’l-İslâh, Demmâm, 1992, s. 8.

¹¹⁴ Muhsin Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, **DİA**, İstanbul, 1995, C: XI, s. 360.

1.2.6. Sahâbenin Tefsirdeki İhtilâflarının Sebepleri

Öncelikle bilinmelidir ki sahâbenin tefsirdeki ihtilâfı iki kısma ayrılır. Birincisi, “cem’ ve tevfiği mümkün olan ihtilâf” anlamında “tenevvu”; ikincisi de “tezat” yani cem’ ve tevfiği mümkün olmayan ihtilâftır.¹¹⁵

Sahâbenin bu iki kısım altındaki ihtilâflarının başlıca sebebi, onların bazı âyetleri kendi re’y ve ictihadlarıyla tefsir etmeleridir. Nitekim İmam Matürîdî (ö. 333/944), sahâbenin re’yle tefsirde bulunduğu hususunda icmâ olduğunu kaydetmektedir.¹¹⁶ İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) de sahâbenin re’y ile tefsir yaptığını, hatta bundan dolayı bazı âyetlerde tezat teşkil edecek derecede ihtilâfa düştüklerini dile getirmektedir.¹¹⁷

İbn Teymiyye’ye (ö. 728/1328) göre onların bu ihtilâflarının çok azı tezat kabilindendir.¹¹⁸ Şâtîbî (ö. 790/1388) ise bu ihtilâfların hakikî değil de zâhirî ihtilâflar olduğunu düşünmektedir.¹¹⁹

Ana hatlarıyla sahâbenin tefsirdeki ihtilâf sebeplerini, bütün âyetlerin sebab-i nüzûlüne vâkıf olmamaları, her bir âyetin tefsirine dair bilgi sahibi olmamaları, beşer olmaları hasebiyle bazılarının unutmaları, konuya dair eksik bilgileri ve görüş değiştirmeleri şeklinde saymak mümkündür.¹²⁰

1.2.7. Sahâbe Tefsirinin Önem ve Değeri

Kur’ân-ı Kerîm’in bir kısmının yine Kur’ân’da yer alan bir kısım âyetlerle ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bazı hadisleriyle tefsir edildiği hususunda şüphe yoktur. Bunun ardından sahâbe açıklamaları gelmektedir. Tefsir ilminde sahâbenin böyle bir

¹¹⁵ Enes Büyük, “Sahâbe Tefsirinde Hakikî İhtilâf Problemi ve Gerekçeleri”, **İlahiyat Tetkikleri Dergisi**, 2019, sy. 51/ s. 112.

¹¹⁶ es-Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed, **Şerhu’t-te’vîlât**, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, nr. 283, vr. 1b. Ayrıca bkz. Büyük, **a.g.m.**, s. 117.

¹¹⁷ el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, **İhyâu ‘ulûmi’d-dîn**, 1. bs., Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2005, s. 343. Ayrıca bkz. Büyük, **a.g.m.**, s. 118.

¹¹⁸ İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, **Mecmûu fetâvâ**, 37 c., Mecma‘ü’l-Melik Fehd li-Tıbbâti’l-Mushafi’ş-Şerîf, Medînetü’n-Nebeviyye, 1995, C: V, s. 162. Ayrıca bkz. Büyük, **a.g.m.**, s. 118.

¹¹⁹ eş-Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî. **el-Muvâfakât**, thk. Meşhûr b. Selmân Âl Selmân, 6 c., Dâru İbn Affân, el-Huber, 1997, C: V, s.210-221. Ayrıca bkz: Büyük, **a.g.m.**, s. 118.

¹²⁰ Büyük, **a.g.m.**, s. 124-125.

mertebede bulunmasının en önemli sebebi, vahyin canlı tanıkları olmaları ve Rasûlullah (s.a.v.) ile aynı zaman ve mekânı paylaşmalarıdır. Onlar, Allah Rasûlü (s.a.v.) ile olan bu birliktelikleri sayesinde Kur’ân âyetlerini ve âyetlerin içerdiği derin mânaları bizzat Hz. Peygamber’den (s.a.v.) işitme bahtiyarlığına erişmişler, ilâhî vahyin iniş zamanına, mekânına ve buna vesile olan hâdiselere tanıklık etmişlerdir. Bunların yanı sıra sahâbenin Kitâbullah’ı doğru anlayıp hayata en güzel şekilde tatbik etme noktasındaki samimi gayretleri neticesinde Allah Rasûlü’nün (s.a.v.) hayır dualarına ve övgüsüne mazhar olmaları da bu hususta göz ardı edilmemelidir.

Bunun bilincinde olan İslâm âlimleri, sahâbenin Kur’ân tefsirindeki kıymet ve değeri noktasında farklı ifadeler kullanmışlardır. Örneğin tarihçi, müfessir, muhaddis ve Şâfiî fakîhi olan İbn Kesîr (ö. 774/1373) tefsirinin başında şunları kaydetmektedir:

“Sahâbe, tefsiri bizden daha iyi bilen kimselerdir. Çünkü onlar sadece kendilerine mahsus olan haller ve karînelere şahit olmuş kimselerdir. Ayrıca onların anlayışları tam, ilimleri sahih, amelleri de sâlihtir. Özellikle de onların âlim olanları böyledir.”¹²¹

Hâkim en-Nîsâbü’rî (ö. 405/1014) de *el-Müstedrek* adlı eserinde sahâbe tefsirinin Buhârî ve Müslim nazarında “müsned” hadis kıymetinde olduğunu,¹²² yani Rasûlullah’a (s.a.v.) dayanan merfû hadis mesabesinde bulunduğunu dile getirir. Fakat bu ifadeye *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs* adlı eserinde biraz daha açıklık getirerek sahâbenin tefsirinin bir kısmının mevkûf bir kısmının da merfû olduğunu,¹²³ sahâbe tefsirinin merfû sayılabilmesi için vahye tanık olan sahâbînin ilgili âyetin sebep-i nüzûlünü de belirtmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹²⁴

Netice olarak Kur’ân-ı Kerîm’i doğru anlayıp en güzel şekilde hayata tatbik etme noktasında samimi tavırlar sergileyen sahâbe, Kitâbullah’ın sonraki nesillere

¹²¹ İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ’ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dimeşkî, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm**, thk. Sâmi b. Muhammed Selamet, 8 c., Dâru Tayyibe, 2. bs., 1999, C: I, s. 7.

¹²² en-Nîsâbü’rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim, **el-Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn**, thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ, 4 c., Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1. bs., 1990, C: II, s. 283.

¹²³ en-Nîsâbü’rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim, **Ma’rifetü ‘ulûmi’l-hadîs**, thk. Seyyid Mu‘azzam Hüseyin, Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2 bs., 1977, s. 19.

¹²⁴ en-Nîsâbü’rî, Ebû Abdillâh el-Hâkim, **Ma’rifetü ‘ulûmi’l-hadîs**, s. 20. Ayrıca bkz. Zehebî, **et-Tefsîr ve’l-müfessirûn**, C: I, s. 71.

aktarımı noktasında da büyük bir çaba sarfetmiştir. Bu bağlamda Kur'ân âyetlerinin okunuş şekillerini kayıt altına almış, zamanı gelince mushaflar yazmış, bu mushaflara âyetlerden anladıkları mânaları not almış ve âyetlerin tefsirlerini sonraki nesillere aktarmak sûretiyle bu ilmin günümüze kadar ulaşmasında büyük rol oynamışlardır.

Sahâbenin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) olan yakınlıkları, onlara epistemik olarak öncelik de kazandırmıştır. Özellikle âyetlerin nüzûl zamanında meydana gelen olayları ve konjonktürü bilip haber vermeleri, sonraki nesiller için tefsir ilmi açısından çok değerli bir malzeme teşkil etmiştir. Diğer taraftan onlardan aktarılan tefsire dair rivayetler, kıraat vecihleri, müfredât ve terkipler de farklı açılardan büyük önem taşımaktadır.

Çalışmamızın ikinci ve üçüncü bölümünde "sahâbe tefsiri" çerçevesinde inceleyeceğimiz Neseî'nin *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* adlı eseri de hem sahâbeden bize kalan bu mirası hem de sahâbe tarafından tefsir edilmeyen âyetleri tamamlayan sonraki nesillerin bilgi ve birikimini birleştirmiş ve bunu Hanefî-Mâtürîdî çizgisinde bizlere sunmuştur.

Yetiştği dönem ve ortam itibarıyla benzer sunumlarını fıkıh usulü, fıkıh, hadis ve kelâm alanlarında da yapan Neseî'nin sadece *Medârikü't-tenzîl*'i değil, bu alanlarda telif ettiği diğer eserler de Hanefî çevrenin teveccüh ve beğenilerini toplamış ve Osmanlı medreselerinde okutulan temel eserler arasında yerlerini almıştır. Bazı eserleri, dönemin imkanlarıyla yazmalar halinde hemen hemen İslâm dünyasının her beldesine dağılmıştır.

Neseî tefsiri üzerine yapılan yüzlerce çalışmadan biri olan bu çalışmamızda, sahâbenin vahyin ilk muhatapları olmaları, Hz. Peygambere olan yakınlıkları, sebeb-i nüzûle vâkıf olmaları ve Kur'ân'la aynı dili konuşmaları gibi sebeplerle tefsir ilminde ulaştıkları yüksek mertebe üzerinde durulacak, âyetlerin tefsirinde tatbîk ettikleri usul ve yöntemler, örnekler eşliğinde okuyucunun istifadesine sunulacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. EBÜ'L-BEREKÂT NESEFÎ'NİN RİVAYETLERİNDEN YARARLANDIĞI MÜFESSİR SAHÂBÎLER

Çalışmamızın bu bölümünde öncelikli olarak Neseî'nin *Medârikü't-tenzîl* adlı eserinde, “¹²⁵قَالَ فُلَانٌ”, “¹²⁶عَنْ فُلَانٍ”, “¹²⁷رَوَى عَنْ فُلَانٍ”, “¹²⁸كَقَوْلِ فُلَانٍ”, “¹²⁹هُوَ قَوْلُ فُلَانٍ”, “¹³⁰فُلَانٍ حَدِيثُ”, “¹³¹فِي نَحْوِ قَوْلِ فُلَانٍ” ve “¹³²لِقِرَاءَةِ فُلَانٍ” şeklinde ifadeler kullanarak rivayetlerini naklettiği sahâbîlerden yirmi beş tanesinin tefsire yönelik açıklamaları örnekler eşliğinde ele alınacaktır. Bu yirmi beş sahâbîden her birinin yapmış olduğu âyet tefsirlerine genellikle üçer örnek getirmekle yetinilecek fakat Neseî'nin kendisinden bir veya iki rivayette bulunduğu isimlerin yalnızca mevcut rivayetlerine yer verilecektir.

Tefsir rivayetlerini zikredeceğimiz sahâbîlerin seçiminde iki hususa dikkat edilecektir. Birincisi, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) olan maddî ve mânevî yakınlıklarıdır. Bu yakınlıktan maksadımız, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ailesinden olmaları, akrabalık veya hısımlık gibi sebeplerden dolayı diğer sahâbîlere kıyasla onunla daha fazla vakit geçirmeleri ve Rasûlullah (s.a.v.) ile olan bu birliktelikleri sayesinde onun en özel ve en gizli anlarına vâkıf olmalarıdır. Bu nedenle öncelikle dört halife ve Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) eşlerinden gelen rivayetler tercih edilecektir.

Dikkat edilen ikinci husus ise sahâbenin tefsir ilmindeki yetkinlik ve maharetidir. Bu bağlamda, Kur'ân ve tefsir ilmindeki yetenek ve kabiliyeti neticesinde

¹²⁵ Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, C: I, s. 145.

¹²⁶ Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, C: I, s. 276.

¹²⁷ Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, C: I, s. 157.

¹²⁸ Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, s. 450.

¹²⁹ Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, C: I, s. 277.

¹³⁰ Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, C: II, s. 198.

¹³¹ Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, s. 91.

¹³² Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, C: I, s. 229.

H.z. Peygamber'in (s.a.v.) iltifatlarına mazhar olan, sahâbîlerin tamamı tarafından bu alandaki bilgi, beceri ve üstünlükleri dile getirilen, tefsir ilmi denilince akla ilk gelen ve bu sahada ekol olan Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd ve Übey b. Kâ'b gibi sahâbîlerin rivayetleri ile bu isimler kadar olmasa da yine de tefsir ilminde meşhur olan ve müfessirlerin kendilerinden pek çok nakilde bulunduğu Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Ebû Mûsa el-Eş'arî gibi sahâbîlerin rivayetlerine yer verilecektir.

Diğer taraftan Ebû Hüreyre, Enes b. Mâlik ve Cabir b. Abdullah gibi zengin fıkıh kültürü ve fetvaları ile şöhret bulan, tefsir konusunda da epey rivayetleri bulunan sahâbîlerin rivayetleri zikredilecektir.

Sözü geçen bu sahâbîlerin rivayetleri sıralanırken evvelâ dört halifenin rivayetlerine yer verilecektir. Ardından H.z. Peygamber'in (s.a.v.) eşlerinden gelen rivayetler ile tefsir ilminin en meşhur isimleri olan Abdullah b. Abbas (r.a.), Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) ve Übey b. Kâ'b'ın (r.a.) rivâyetleri getirilecektir. Saydığımız bu isimlerin dışında kalan diğer sahâbîlerin rivayetleri ise sahâbîlerin vefat tarihlerine göre kronolojik bir sıralamaya tâbi tutularak zikredilecek ve çalışmamızın ikinci bölümü tamamlanacaktır.

2.1. H.Z. EBÛ BEKİR (ö. 13/634)

2.1.1. Örnek 1: A'râf 200. Âyet

﴿وَأَمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

“Eğer şeytan tarafından bir vesvese seni dürterse, hemen Allah’a sığın. Kuşkusuz Allah hakkıyla işiten, hakkıyla bilendir.”¹³³

Nesefî ilgili âyetin tefsirini yaparken H.z. Ebû Bekir'in (r.a.) şöyle dediğini nakletmektedir: *“Bana musallat olup peşimi bırakmayan ve beni öfkeye sevk eden bir şeytanım vardır ki Allah elbette onun vesvesesini işitir ve onu def etmeyi de bilir.”¹³⁴*

2.1.2. Örnek 2: Sâffât 107. Âyet

¹³³ el-A'râf, 7/200.

¹³⁴ Nesefî, **Medârikü't-tenzîl**, C: I, s. 627.

﴿وَقَدْ يَتَنَا بِذِيحٍ عَظِيمٍ﴾

“Biz (İbrâhim’e) büyük bir kurbanlık vererek onu (İsmâil’i) kurtardık.”¹³⁵

Söz konusu âyette hayatına karşılık büyük bir kurbanlık verilerek kurtarılanın kim olduğu hususunda Hz. Ebû Bekir’in (r.a.), “Boğazlanan İsmâil’dir.” dediğini nakleden Nesefî, bu görüşü benimsemiş ve âyeti bu şekilde tefsir etmiştir.¹³⁶

2.1.3. Örnek 3: Hadîd 16. Âyet

﴿أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ﴾

“İman edenlerin Allah’ı zikretmekten ve inen haktan dolayı kalplerinin saygı ile ürpermesinin zamanı gelmedi mi? Daha önce kendilerine kitap verilip de üzerinden uzun zaman geçen, böylece kalpleri katılaştılar gibi olmasınlar. Onlardan birçoğu fâsık kimselerdir.”¹³⁷

Nesefî’nin naklettiğine göre Hadîd sûresinin bu âyeti, yanında Yemâme halkından bir topluluğun olduğu sırada Hz. Ebû Bekir’in (r.a.) meclisinde okunmuş, orada bulunanlar hıçkırığa hıçkırığa ağlamaya başlayınca Hz. Ebû Bekir (r.a.) onlara bakıp “Biz de böyleydik, sonunda kalpler katılaştı.” demiştir.¹³⁸

¹³⁵ es-Sâffât, 37/107.

¹³⁶ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, s. 132.

¹³⁷ el-Hadîd, 57/16.

¹³⁸ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, s. 437. Karş.: ez-Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki ğavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vüçûhi’t-te’vîl*, 4 c., Darü’l-Kütübi’l-‘Arabî, 3 bs., Beyrut, 1407 h., C: IV, s. 477.

2.2. HZ. ÖMER (ö. 23/644)

2.2.1. Örnek 1: Nisâ 101. Âyet

﴿وَإِذَا صَرَيْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنَّكُمْ كُنْتُمْ أَكْثَرُ الْكَافِرِينَ﴾
﴿كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُبِينًا﴾

“Yeryüzünde sefere çıktığınız vakit kâfirlerin size saldırmasından korkarsanız, namazı kısaltmanızdan ötürü size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır.”¹³⁹

Nesefî, âyetteki “وَإِذَا صَرَيْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ” “Yeryüzünde sefere çıktığınız vakit, namazı kısaltmanızdan ötürü size bir günah yoktur” ifadesinin tefsirinde Hz. Ömer’in (r.a.) şöyle dediğini nakletmektedir: “Peygamberiniz Hz. Muhammed’in (s.a.v.) dilinde yolculuk esnasında namaz, kısaltma olmaksızın tam olarak iki rekâttır.”¹⁴⁰ Şâfi mezhebi âyetin zâhirinden hareketle seferde namazın kısaltılmasının ruhsat olduğunu tercih ederken Hanefî mezhebi Hz. Ömer’in (r.a.) bu sözünü delil kabul ederek seferde namazı kısaltmanın ruhsat değil azîmet olduğunu kabul etmiştir.

2.2.2. Örnek 2: Haşr 10. Âyet

﴿وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ﴾

“Onlardan sonra gelenler ise şöyle derler: Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla. Kalplerimizde, iman edenlere karşı hiçbir kin tutturma! Ey Rabbimiz! Şüphesiz sen çok esirgeyicisin, çok merhametlisin.”¹⁴¹

Âyet-i kerîmede yer alan “onlardan sonra gelenler” ifadesi, Nesefî’nin kaydettiğine göre Hz. Ömer (r.a.) tarafından şu şekilde tefsir edilmiştir: “Bu paya kıyâmete kadar doğan her müslüman çocuk dahildir.” Buna göre âyetin başında yer

¹³⁹ en-Nisâ, 4/101.

¹⁴⁰ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, s. 390. Karş.: Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C: I, s. 558.

¹⁴¹ el-Haşr, 59/10.

alan “و” atıf harfiyle, önceki âyetlerde geçen muhâcir ve ensâr topluluğunun her ikisine birden atıf yapılmaktadır.¹⁴²

2.2.3. Örnek 3: İnfitâr 6-8. Âyet

﴿يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوِّكَ فَعَدَلَكَ فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ﴾

“Ey insan! Seni yaratan, şekillendirip ölçülü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert Rabbine karşı seni ne aldattı?”¹⁴³

Nesefî, âyet-i kerîmedeki “Seni ne aldattı?” anlamına gelen “مَا غَرَّكَ” sorusunun, Hz. Ömer (r.a.) tarafından “Onu ahmaklığı aldatmıştır.” şeklinde tefsir edildiğini nakletmektedir.¹⁴⁴

2.3. HZ. OSMAN (ö. 35/656)

2.3.1. Örnek 1: Tevbe Mukaddime

Tevbe sûresinin başında besmelenin bulunmaması noktasında birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştür. Nesefî, bu hususta Hz. Osman’ın (r.a.) şöyle dediğini kaydetmektedir:

“Rasûlullah (s.a.s.) herhangi bir sûre veya âyet indiğinde, bunu şu ve şu konuların bulunduğu yere koyun diye emrederdi. Rasûlullah (s.a.v.) vefat etti fakat bize bu sûreyi nereye koyacağımızı açıklamadı. Bu sûrenin konusu Enfâl sûresinin konusuyla benzerlik taşımaktadır. Çünkü Enfâl sûresinde antlaşmalardan bahsedilmekte, Tevbe sûresinde ise o antlaşmaların bozulmasından söz edilmektedir. Bu sebeple iki sûre arasında bir yakınlık bulunmaktadır. Her iki sûre de iki kârineyi (birbiriyle bağlantılı olan) çağrıştırıyor. “وَكُنَّا تَدْعِيَانِ الْقَرِينَتَيْنِ” ve her ikisi de yedi uzun sûrenin yedincisi sayılmaktadır.”¹⁴⁵

Hiz. Osman’ın (r.a.) bu ifadeleri, sahâbenin kendi ictihadına dayanarak yaptığı re’y tefsirine örnek teşkil etmektedir.

¹⁴² Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: III, s. 459.

¹⁴³ el-İnfitâr, 82/6-8.

¹⁴⁴ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: III, s. 610.

¹⁴⁵ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: I, s. 661. Karş.: Zemahşerî, **el-Keşşâf**, C: II, s. 241.

2.3.2. Örnek 1: Nûr 12. Âyet

﴿لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنفُسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ﴾

“Bu iftirayı işittiğiniz zaman, iman eden erkek ve kadınlar, kendi (din) kardeşleri hakkında iyi zan besleyip de ‘Bu apaçık bir iftiradır.’ deselerdi ya!”¹⁴⁶

Âyet-i kerîme, anlaşıldığı üzere Hz. Âişe’ye atılan iftira hâdisesiyle ilgilidir. Neseî, bu hususta Hz. Osman’ın (r.a.) Rasûlullah’a (s.a.v.), “*Şüphesiz, Allah, üzerine hiç kimsenin basmaması için senin gölgeni yere düşürmedi. Senin gölgeni ezmek hiç kimse için mümkün değilken eşinin iffetini kirletmek nasıl mümkün olsun.*” dediğini nakletmektedir.¹⁴⁷

2.3.3. Örnek 3: Fussilet 30. Âyet

﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَمُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ﴾

“Şüphesiz, ‘Rabbimiz Allah’tır’ deyip de sonra dosdoğru olanlar var ya, onların üzerine akın akın melekler iner ve ‘Korkmayın, üzülmeğin, size (dünyada iken) vâdedilmekte olan cennetle sevinin!’ derler.”¹⁴⁸

Neseî’nin kaydettiğine göre Hz. Osman (r.a.), âyette ifade buyurulan cennetle müjdelenen kimseleri, “amellerini ihlâs ve samimiyet üzere yapan kimseler” olarak açıklamıştır.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Nûr, 24/12.

¹⁴⁷ Neseî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: II, s. 492.

¹⁴⁸ Fussilet, 41/30.

¹⁴⁹ Neseî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, s. 235.

2.4. HZ. ALİ (ö. 40/661)

2.4.1. Örnek 1: Bakara 237. Âyet

﴿وَأَنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوا إِلَيْهِ بِإِذْنِ اللَّهِ عَفْوَ النِّكَاحِ وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَلَا تَنْسُوا الْفَصْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

“Bir mehir belirlediğiniz halde onlarla birleşmeden kendilerini boşarsanız, belirlediğiniz mehrin yarısını ödemek size borçtur; ancak kadınların bağışlaması veya nikâh bağı elinde olanın hoşgörülü davranması müstesnadır. Hoşgörülü davranmanız takvâyâ daha uygundur. Aranızda lütüfkâr davranmayı unutmayın. Allah bütün yaptıklarınızı görmektedir.”¹⁵⁰

Nesefî, âyetteki “الَّذِي بَيْنَهُ عَقْدَةُ النِّكَاحِ” “nikâh bağı elinde olan” ifadesini Hz. Ali’nin (r.a.) “kadının kocası” şeklinde tefsir ettiğini nakletmektedir.¹⁵¹

2.4.2. Örnek 2: Nisâ 43. Âyet

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَىٰ وَلَمْ تَكُنْزُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا﴾

“Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, bir de - yolcu olmanız durumu müstesna- cünüp iken yıkanınca ya da namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya yolculukta bulunursanız, veyahut biriniz abdest bozmaktan gelince ya da eşlerinizle cinsel ilişkide bulunup, su da bulamazsanız temiz bir toprağa yönelip, (niyet ederek onunla) yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin. Şüphesiz Allah çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır.”¹⁵²

Nesefî’nin kaydettiğine göre Hz. Ali (r.a.) âyette geçen “أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ” ifadesini “kadınlarla cinsel ilişkide bulunursanız” şeklinde tefsir etmiştir.¹⁵³

¹⁵⁰ el-Bakara, 2/237.

¹⁵¹ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, s. 199.

¹⁵² en-Nisâ, 4/43.

¹⁵³ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, s. 360.

2.4.3. Örnek 3: Sâd 20. Âyet

﴿وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَأَعَاتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَضَّلَ الْخُطَابَ﴾

“Biz Davud’un mülkünü güçlendirdik, ona hikmet ve hakla bâtilı ayıran söz (hüküm verme) yeteneği verdik.”¹⁵⁴

Nesefî, Hz. Ali’nin (r.a.) âyette geçen “وَفَضَّلَ الْخُطَابَ” ifadesi hakkında “O, iddia sahibine delil, davalıya da yemin gerektiğine dair hükümdür. O, hak ile bâtilın arasını ayırmaktır.” dediğini rivayet etmektedir.¹⁵⁵

2.5. HZ. ÂİŞE (ö. 58/678)

2.5.1. Örnek 1: Bakara 222. Âyet

﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَجِصِّ قُلْ هُوَ أَذَىٰ فَأَعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَجِصِّ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ

فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ﴾

“Sana kadınların ay halini sorarlar. De ki: O bir ezadır (rahatsızlıktır). Ay halinde kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah’ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın. Şüphesiz Allah çok çok tövbe edenleri sever, çok temizlenenleri sever.”¹⁵⁶

Nesefî’nin naklettiğine göre Hz. Âişe âyette yer alan “Ay halinde kadınlardan uzak durun.” ifadesi hakkında, “Sadece kan mahallinden uzak durur. Bunun dışındaki her şey koca için mubahtır.” demiştir.¹⁵⁷ Buna göre âyette ifade buyurulan “kadınlardan uzak durma” emri, yalnızca avret bölgesiyle sınırlı olup ay başı halinde kadınlarla cinsel yaklaşma nehyedilmektedir.

¹⁵⁴ Sâd, 38/20.

¹⁵⁵ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, s. 148.

¹⁵⁶ el-Bakara, 2/222.

¹⁵⁷ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, s. 185.

2.5.2. Örnek 2: Kalem 4. Âyet

﴿وَأَنَّكَ لَ عَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾

“Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.”¹⁵⁸

Nesefî, âyet-i kerîmede Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vasıflandığı yüce ahlâk hakkında Hz. Âişe’nin, “*Onun ahlâkı Kur’ân’dır.*” dediğini haber vermektedir.¹⁵⁹

2.5.3. Örnek 3: Mâûn 7. Âyet

﴿وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ﴾

“Ufacık bir yardıma bile engel olurlar.”¹⁶⁰

Nesefî’nin kaydettiğine göre Hz. Âişe, âyetin sonunda yer alan “الْمَاعُونَ” kelimesini “su, ateş ve tuz” olarak tefsir etmiştir.¹⁶¹

2.6. HZ. HAFSA (ö. 45/665)

2.6.1. Örnek 1: Bakara 238. Âyet

﴿حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾

“Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah’a gönülden boyun eğerek namaza durun.”¹⁶²

Nesefî, âyet-i kerîmede yer alan “orta namaz” ifadesinin, Hz. Hafsa’nın kendi mushafında “وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ صَلَاةُ الْعَصْرِ” şeklinde yer aldığını rivayet etmektedir.¹⁶³ Buna göre âyetin mânası, “*Ve ikindi namazı olan orta namaza devam edin.*” şeklindedir.

¹⁵⁸ el-Kalem, 68/4.

¹⁵⁹ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, s. 519.

¹⁶⁰ el-Mâûn, 107/7.

¹⁶¹ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, s. 685.

¹⁶² el-Bakara, 2/238.

¹⁶³ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, s. 200.

2.7. HZ. ÜMMÜ SELEME (ö. 62/681)

2.7.1. Örnek 1: Ahzâb 52. Âyet

﴿لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا﴾

“Artık bundan sonra sana kadınlar helâl olmaz; sahip olduğun câriyeler dışındaki kadınlarını, güzellikleri hoşuna gitse bile başka eşlerle değiştirmen de helâl olmaz. Allah her şeyi görüp gözetmektedir.”¹⁶⁴

Nesefî söz konusu âyet hakkında Ümmü Seleme’nin (r.anhâ) şöyle dediğini nakletmektedir: *“Rasûlullah (s.a.v.), kadınlardan dilediği ile evlenmesi kendisine helâl kılınmadan vefat etmedi.”¹⁶⁵*

Ümmü Seleme’nin (r.anhâ) âyet hakkındaki bu ifadeleri, söz konusu hükmün Allah Rasûlü (s.a.v.) vefat etmeden önce kaldırıldığını göstermektedir.

2.8. ABDULLAH B. ABBAS (ö. 68/687-88)

2.8.1. Örnek 1: Bakara 81. Âyet

﴿بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

“Hayır! Kim bir kötülük işler de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte bu kimseler cehennemliklerdir; onlar orada ebedî olarak kalırlar.”¹⁶⁶

Nesefî’nin kaydettiğine göre Abdullah b. Abbas (r.a.), âyette geçen “سَيِّئَةً” (kötülük) lafzını “şirk” olarak tefsir etmiştir.¹⁶⁷ Bu durum sözü geçen kelimenin tahsis edilmesine örnek teşkil etmektedir.

¹⁶⁴ Ahzâb, 33/52.

¹⁶⁵ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, s. 41.

¹⁶⁶ el-Bakara, 2/81.

¹⁶⁷ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, s. 105.

2.8.2. Örnek 2: Âl-i İmrân 97. Âyet

﴿فَبِهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ

فَلَنُؤَذِّبْهُ اللَّهُ عَذَابًا عَنِ الْعَالَمِينَ﴾

“Onda apaçık deliller, Makâm-ı İbrahim vardır. Oraya kim girse, güven içinde olur. Yolculuğuna gücü yetenlerin hacetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir.”¹⁶⁸

Nesefî, Abdullah b. Abbas’ın (r.a.) burada kapalı olarak zikredilen “كَفَرَ” (inkâr ederse) lafzını, “*hac ibâdetinin farz oluşunu inkâr ederse*” şeklinde tefsir ettiğini nakletmektedir.¹⁶⁹ Buna göre İbn Abbas’ın (r.a.) söz konusu ifadeyi kendi re’yi ile tefsir ettiğini söylemek mümkündür.

2.8.3. Örnek 3: İsrâ 85. Âyet

﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾

“Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: “Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Bu konuda size pek az ilim verilmiştir.”¹⁷⁰

Abdullah b. Abbas’ın (r.a.), âyet-i kerîmede zikredilen “الرُّوح” kelimesini, نَزَلَ بِهِ “Onu güvenilir Ruh (Cebrâil) indirmiştir.”¹⁷¹ âyetini delil getirerek “O, Cebrâil’dir.” şeklinde açıkladığı Nesefî tarafından rivayet edilmektedir.¹⁷² Burada Abdullah b. Abbas’ın (r.a.) âyeti diğer bir âyet ile tefsir ettiği görülmektedir.

¹⁶⁸ Âl-i İmrân, 3/97.

¹⁶⁹ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, s. 277.

¹⁷⁰ el-İsrâ, 17/85.

¹⁷¹ eş-Şuarâ, 26/193.

¹⁷² Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: II, s. 274.

2.9. ABDULLAH B. MES'ÛD (ö. 32/652-53)

2.9.1. Örnek 1: Mâide 44. Âyet

﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّائِثُونَ وَالْأَخْبَارُ بِمَا اسْتُحْضِرُوا
مِنْ كِتَابِ اللَّهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاءَ فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاحْشَوْا اللَّهَ وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ
هُمْ الْكَافِرُونَ﴾

“Kendilerini Allah’a vermiş olan peygamberlerin ve -Allah’ın kitabını korumaları kendilerinden istendiği için- rablerine teslim olmuş zâhidlerin, bilginlerin yahudiler arasında kendisiyle hükmettikleri, içinde hidâyet ve nur bulunan Tevrat’ı elbette biz indirdik. Hepsi onun (hak olduğunun) şâhitleri idi. O halde insanlardan korkmayın, benden korkun da âyetlerimi az bir bedel karşılığında satmayın. Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.”¹⁷³

Nesefî’nin kaydettiğine göre Abdullah b. Mes’ûd (r.a.), âyet-i kerîmenin son tarafında yer alan “Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.” şeklindeki ifadenin, -her ne kadar âyetin başında yahudilerden bahsedilse de- hem yahudileri hem de onların dışındaki tüm insanları kapsadığını dile getirmektedir¹⁷⁴ ki bu durum âyetteki hükmün genel olduğuna işaret etmektedir.

2.9.2. Örnek 2: Kamer 1. Âyet

﴿افْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ﴾

“Vakit yaklaştı ve ay yarıldı.”¹⁷⁵

Nesefî, Abdullah b. Mes’ûd’un (r.a.) âyet-i kerîmede yer alan “ay yarıldı” ifadesiyle ilgili olarak “*Hira dağınyı ayın iki parçası arasında gördüm.*” dediğini rivayet etmektedir.¹⁷⁶ Bu durum söz konusu ifadenin mecâz olmayıp Mekke

¹⁷³ el-Mâide, 5/44.

¹⁷⁴ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, 449.

¹⁷⁵ el-Kamer, 54/1.

¹⁷⁶ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, 399.

döneminde Rasûlullah'ın (s.a.v.) maddî/hissî bir mucizesi olarak gerçekleştiğini göstermektedir.

2.9.3. Örnek 3: Tekâsür 8. Âyet

﴿ثُمَّ لَنَسْأَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ﴾

“Sonra o gün, nimetlerden mutlaka hesaba çekileceksiniz.”¹⁷⁷

Abdullah b. Mes'ûd (r.a.), âyetin sonunda yer alan “النَّعِيمِ” (nimetler) kelimesiyle “güven ve sıhhat” anlamının kastedildiğini ifade ederek âyeti “*Sonra o gün, güven ve sıhhati nerede tükettiğinizden mutlaka sorulacaksınız.*” şeklinde tefsir etmiştir.¹⁷⁸

2.10. ÜBEY B. KÂ'B (ö. 33/654)

2.10.1. Örnek 1: Bakara 34. Âyet

﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾

“Meleklerle: ‘Âdem’e secde edin!’ dediğimizde İblis dışındakiler hemen secde ettiler; o yüz çevirdi, kibirlendi ve kâfirlerden oldu.”¹⁷⁹

Nesefî, Übey b. Kâ'b'ın (r.a.) âyette geçen “اسْجُدُوا” (secde edin) ifadesi hakkında “*Boyun eğmek, eğilmek anlamındadır. Yoksa yere kapanıp gerçek anlamda secde etmek değildir.*” dediğini kaydetmektedir.¹⁸⁰

2.10.2. Örnek 2: Mü'minûn 37. Âyet

﴿إِنَّ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ﴾

“Gerçek olan ancak şu andaki dünya hayatıdır. Ölür ve yaşarız. Bir daha da diriltilecek değiliz.”¹⁸¹

¹⁷⁷ et-Tekâsür, 102/8.

¹⁷⁸ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, 676.

¹⁷⁹ el-Bakara, 2/34.

¹⁸⁰ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: I, 80.

¹⁸¹ el-Mü'minûn, 23/37.

Übey b. Kâ'b (r.a.) âyetinde yer alan “تَمُوتُ وَنَحْيَا” (Ölür ve yaşarsınız) ifadesini takdim ve tehir yaparak “نَحْيَا وَتَمُوتُ” şeklinde okumuş ve âyeti “Yaşar ve ölürüz” şeklinde tefsir etmiştir.¹⁸²

2.10.3. Örnek 3: Kadr 1. Âyet

﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾

“Biz Onu (Kur’ân’ı) Kadir gecesinde indirdik.”¹⁸³

Nesefî, Übey b. Kâ'b'ın (r.a.) âyetteki “لَيْلَةِ الْقَدْرِ” ifadesi hakkında Kadir gecesinin Ramazan ayının yirmi yedinci gecesini olduğunu dair yemin ettiğini nakletmektedir.¹⁸⁴ Bu durum Übey b. Kâ'b'ın (r.a.) Kadir gecesini Ramazan'ın yirmi yedinci gecesini olarak tefsir ettiğini göstermektedir.

2.11. EBÜ'D-DERDÂ (ö. 32/652)

2.11.1. Örnek 1: Mü'minûn 2. Âyet

﴿الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾

“Onlar ki, namazlarında derin bir saygı (huşû) içindedirler.”¹⁸⁵

Ebü'd- Derdâ (r.a.), Nesefî'nin kaydettiğine göre âyetdeki “خَاشِعُونَ” (derin bir saygı (huşû) içindedirler) ifadesinin mefhumundan anlaşılan huşûyu şöyle tefsir etmektedir: “Huşû, sözü samimi kılmak, makâmın yüceliğini idrak etmek, kâmil bir inanç üzere olmak ve tüm dikkati toplamak mânâlarındadır.”¹⁸⁶ Ebü'd-Derdâ'nın (r.a.) bu ifadeleri, sahâbenin Arap diline vâkıf olmaları bakımından Kur’ân tefsirine sağladıkları katkıya örnek niteliğindedir.

¹⁸² Nesefî, **Medârikü't-tenzîl**, C: II, 469.

¹⁸³ el-Kadr, 97/1.

¹⁸⁴ Nesefî, **Medârikü't-tenzîl**, C: III, 665.

¹⁸⁵ el-Mü'minûn, 23/2.

¹⁸⁶ Nesefî, **Medârikü't-tenzîl**, C: II, 458.

2.11.2. Örnek 2: Hâkka 34. Âyet

﴿وَلَا يَخْضُ عَلَى طَعَامِ الْمَسْكِينِ﴾

“Yoksulu doyurmaya teşvik etmezdi.”¹⁸⁷

Nesefî, söz konusu âyetin tefsirinde, sahâbenin yoksulu doyurmayı ve buna teşvik etmeyi imanî bir vecîbe olarak gördüklerine örnek teşkil etmesi bakımından Ebü'd-Derdâ (r.a.) hakkında nakledilen şu rivayete yer vermiştir: “O, eşini, fakirlere ikram etmek için çorbayı çok yapması noktasında teşvik eder ve ‘Zincirin yarısını iman ile çıkardık, diğer yarısını da bununla çıkaralım.’ derdi.”¹⁸⁸

2.12. EBÛ ZER EL-GIFÂRÎ (ö. 32/653)

2.12.1. Örnek 1: Nâs 1-6. Âyet

﴿قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ إِلَهَ النَّاسِ مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ الَّذِي يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ﴾

“De ki: Cinlerden ve insanlardan; insanların kalplerine vesvese veren sinsi şeytanın şerrinden insanların Rabbine, insanların mâlik ve hâkimine, insanların ilâhına sığınırım.”¹⁸⁹

Nesefî’nin kaydettiğine göre Ebû Zer el-Gıfârî (r.a.) bir adama, “İnsan şeytanından Allah’a sığındın mı?” diye sormuştur.¹⁹⁰ Ebû Zer (r.a.) bu ifadeyle, yalnızca cinlerin değil, insanların ağzından çıkıp vesveseye neden olabilecek sözlerin tesirinden de Allah’a sığınmanın önemini vurgulamıştır.

2.13. EBÛ TALHA EL-ENSÂRÎ (ö. 34/654-55)

2.13.1. Örnek 1: Âl-i İmrân 154. Âyet

﴿ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكَ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمْنَةً نَاعَسًا يَغْشَى طَائِفَةً مِنْكُمْ وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ مَا لَا يُبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كَانِ لَنَا مِنَ

¹⁸⁷ el-Hâkka, 69/34.

¹⁸⁸ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, 532.

¹⁸⁹ en-Nâs, 114/1-6.

¹⁹⁰ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, 700.

الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قُلْنَا هُنَا قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَى مَضَاجِعِهِمْ وَلِيَبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ
وَلِيُمَحِّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿١٩١﴾

“Sonra o kederin ardından Allah size bir güven, bir grubunuzu sarıp kuşatan, kendinden geçiren uyuklama hali verdi; bir grup da kendi canlarının derdine düşmüşler, Allah hakkında haksız yere Câhiliye düşüncelerine kapılarak, ‘Bu işten bize ne var ki?’ diyorlardı. De ki: ‘İşin tamamı Allah’a aittir.’ Sana açıklayamadıklarını içlerinde gizliyorlar: ‘Bu işte bizim görüşümüz alınsaydı burada öldürülmezdik’ diyorlar. De ki: ‘Evlerinizde dahi olsaydınız, yine de haklarında ölüm yazılmış olanlar ölüp düşecekleri yere geleceklerdi.’ Bu, Allah’ın içinizde olanı ortaya çıkarması ve kalplerinizdeki şüpheyi gidermesi içindir. Allah kalplerde olanı bilir.”¹⁹¹

Âyet-i kerîmede yer alan “Sonra o kederin ardından Allah size bir güven, bir grubunuzu sarıp kuşatan, kendinden geçiren uyuklama hali verdi.” ifadesi hakkında Ebû Talha’nın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmektedir: “Biz savaş saflarında bulunuyor olduğumuz hâlde, hepimizi bir uyuklama bürüdü. Hatta kimimizin elinden kılıcı düşüyordu da hemen uyanıp alıyordu, kılıç tekrar düşüyor ve düşen kılıcı yine alıyordu.”¹⁹²

Nesefî, ilgili âyetin tefsirinde Ebû Talha’nın (r.a.) bu rivayetini zikretmek sûretiyle “أَمَنَةٌ تُعَاسَى” (güven, uyuklama) ifadeleriyle söz konusu edilen durumun mâhiyetine işaret etmektedir.

2.14. UBÂDE B. SÂMÎT (ö. 34/654)

2.14.1. Örnek 1: Enfâl 1. Âyet

﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَأَتَقُوا اللَّهَ وَأَصْلَحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١﴾﴾

¹⁹¹ Âl-i İmrân, 3/154.

¹⁹² Nesefî, Medârikü’t-tenzîl, C: I, 302.

“Ey Muhammed! Sana ganimetler hakkında soruyorlar. De ki: Ganimetler Allah ve Rasûlüne aittir. O halde siz gerçek müminler iseniz Allah’a karşı gelmekten sakının, aranızı düzeltin, Allah ve Rasûlüne itaat edin.”¹⁹³

Nesefî, söz konusu âyetin tefsirinde Ubâde b. Sâmit’in (r.a.) şöyle dediğini nakletmektedir:

*“Ey Bedir ashâbı! Biz kendi aramızda ganimetler konusunda anlaşmazlığa düşüp, ahlâkımız yanlışla meylettiğinde bu âyet bizim hakkımızda nâzil oldu. Böylece Allah onu bizim elimizden çıkarıp aldı, onun hükmünü bizzat Rasûlullah’a (s.a.v.) bıraktı. Rasûlullah da (s.a.v.) onu müslümanlar arasında eşit olarak dağıttı.”*¹⁹⁴

Ubâde b. Sâmit (r.a.), bu sözleriyle hem âyetin elde edilen ganimetler hususunda anlaşmazlığa düşmeleri üzerine Bedir ashâbı hakkında nâzil olduğunu belirtmiş hem de Allah Rasûlü’nün (s.a.v.) ganimetlerin taksimi noktasındaki hükmünü sünnetle açıklamıştır.

2.15. HUZEYFE B. YEMÂN (ö. 36/656)

2.15.1. Örnek 1: Tevbe 60. Âyet

﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنَ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

“Sadakalar (zekâtlar), Allah’tan bir farz olarak ancak fakirlere, yoksullara, sadakaların toplanmasında görevli olan tahsildarlara, kalpleri kazanılacak olan kimselere, hürriyetine kavuşturulacak kölelere, borçlulara, Allah yolunda mücadele (cihâd) edenlere ve yolda kalmışlara mahsustur. Allah her şeyi en iyi bilendir, hüküm ve hikmet sâhibidir.”¹⁹⁵

Nesefî, Huzeyfe b. Yemân’ın (r.a.), zekâtın sarfedileceği yerlerin haber verildiği bu âyet hakkında şöyle dediğini rivayet etmektedir: *“Zekâtı, âyette zikredilen sınıflardan hangisine vermek istersen bu sana yeterlidir.”*¹⁹⁶ Huzeyfe b. Yemân’ın

¹⁹³ el-Enfâl, 8/1.

¹⁹⁴ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: I, 629.

¹⁹⁵ et-Tevbe, 9/60.

¹⁹⁶ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: I, 688.

(r.a.) bu sözleri, zekâtın zikri geçen sınıflardan herhangi birine verilmesi noktasında muhayyerlik bulunduğunu ifade etmekte ve sahâbenin Kur’ân tefsirindeki ictihadına örnek teşkil etmektedir.

2.15.2. Örnek 2: Tahrîm 8. Âyet

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَن يَكْفِرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيُدْخِلَكُم جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا آتِنَا لَنَا نُورَنَا وَاعْفُ رَنَا إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

“Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah’a tövbe edin. Umulur ki rabbiniz kötülüklerinizi örter ve sizi altından ırmaklar akan cennetlerine koyar. O gün Allah, peygamberi ve onunla aynı imanı paylaşanları utandırmaz. Onların nuru önlerinde ve sağ yanlarında ilerleyerek yollarını aydınlatırken şöyle derler: Rabbimiz! Nurumuzu arttır eksiltme ve bizi bağışla. Şüphesiz senin her şeye gücün yeter.”¹⁹⁷

Huzeyfe b. Yemân’ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmektedir: “*Kişiyse günahına tövbe etmesi, sonra da ona tekrar dönmesi şer olarak yeter.*”¹⁹⁸ Neseî’nin söz konusu âyetin tefsirinde yer verdiği bu rivayet, “içtenlik ve kararlılık” anlamındaki “نُصُوحًا” kelimesiyle nitelenen tövbenin, aynı günahı tekrar işlemek üzere yapılan bir tövbe olduğuna işaret etmektedir. Diğer taraftan Huzeyfe b. Yemân (r.a.), kendi ictihadiyle bozulan tövbelerin Allah katında büyük bir vebâl taşıdığı sonucuna varmıştır.

2.16. EBÛ MÛSÂ EL-EŞ’ARÎ (ö. 42/662-63)

2.16.1. Örnek 1: Yûnus 26. Âyet

﴿لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

¹⁹⁷ et-Tahrîm, 66/8.

¹⁹⁸ Neseî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, 507.

“Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir toz (kara leke) bulaşır ne de bir zillet (gelir). İşte onlar cennet ehlidirler. Ve onlar orada ebedî kalacaklardır.”¹⁹⁹

Nesefî, Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin (r.a.) âyette yer alan “وزيادة” (bir de fazlası) kelimesini, Allah Teâlâ’yı görmek anlamındaki “rü’yetullah” ifadesiyle tefsir ettiğini rivayet etmektedir.²⁰⁰ Buna göre cennet ehli âhirette Allah Teâlâ’yı görme nimetine nâil olacaktır.

2.17. ABDULLAH B. SELÂM (ö. 43/663-64)

2.17.1. Örnek 1: Bakara 146. Âyet

﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ آبَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

“Kendilerine kitap verdiklerimiz onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanıyorlar. Yine de içlerinden bir grup bile bile gerçeği gizliyorlar.”²⁰¹

Nesefî söz konusu âyetin tefsiri mesabesinde Abdullah b. Selâm’ın (r.a.) şöyle dediğini nakletmektedir:

“Ben Muhammed’in (s.a.v.) bir peygamber olduğunu, kendi öz çocuğumu bildiğimden daha iyi biliyor ve tanıyorum.” Bunun üzerine Hz. Ömer ona sorar: *“Nasıl?”* Abdullah b. Selâm da şöyle cevap verir: *“Çünkü ben Muhammed’in (s.a.v.) peygamberliğinden şüphe etmiyorum. Çocuğum hakkında ise şüphe edebilirim. Çünkü belki annesi bana ihanet etmiş olabilir.”* Bu cevabı işiten Hz. Ömer onu alnından öper.²⁰² İslâm’ı kabul etmeden önce bir yahudi âlimi olan Abdullah b. Selâm (r.a.) bu sözleriyle âyetteki “ehli kitap, çocuklarını tanıyıp bildikleri gibi Hz. Muhammed’in peygamber olduğunu bilirler” ifadesini, bizzat kendisi üzerinden bizlere açıklamaktadır.

¹⁹⁹ Yûnus, 10/26.

²⁰⁰ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: II, 18.

²⁰¹ el-Bakara, 2/146.

²⁰² Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: I, 141.

2.18. EBÛ HÜREYRE (ö. 58/678)

2.18.1. Örnek 1: Nahl 61. Âyet

﴿وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ ذَابَّةٍ وَلَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾

“Eğer Allah Teâlâ, zulümleri sebebiyle insanları cezalandıracak olsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat onları takdir edilen bir müddete kadar erteliyor. Ecelleri geldiği zaman onlar ne bir an geri kalabilirler ne de öne alabilirler.”²⁰³

Ebû Hüreyre (r.a.), âyet-i kerîmede yer alan “مِنْ ذَابَّةٍ” lafzını, “Zâlimin zulmü sebebiyle toy kuşları bile yuvalarında ölüp kalırlardı.” şeklinde tefsir etmiş ve ifadeyi genelleştirmiştir.”²⁰⁴

2.18.2. Örnek 2: İsrâ 85. Âyet

﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾

“Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: “Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Bu konuda size pek az ilim verilmiştir.”²⁰⁵

Nesefî, Ebû Hüreyre’nin (r.a.) âyetteki “الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي” ifadesi hakkında, “Hz. Peygamber (s.a.v.) ruhun mâhiyetini bilmeden bu dünyadan göçüp gitmiştir.” dediğini haber vermektedir.²⁰⁶ Bu durum ruhun mâhiyetinin yalnızca Allah Teâlâ tarafından bilindiğine delâlet etmektedir.

2.18.3. Örnek 3: Kamer 49. Âyet

﴿إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾

“Şüphesiz biz her şeyi kader ile (ölçü) yarattık.”²⁰⁷

²⁰³ en-Nahl, 16/61.

²⁰⁴ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: II, 218-219.

²⁰⁵ el-İsrâ, 17/85.

²⁰⁶ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: II, 274.

²⁰⁷ el-Kamer, 54/49.

Ebû Hüreyre'nin (r.a.) bu âyet hakkında, “Kureys müşrikleri, Hz. Muhammed (s.a.v.)’e gelerek kader konusunda tartışmaya girmişlerdi. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu. Ömer (r.a.) bu âyetin kaderi inkâr edenler hakkında indiğine yemin ediyordu.” dediğini kaydeden Neseî, bunun âyette geçen “يَقْدَرُ” lafzının “ölçü, tertip” mânasında olmayıp bilakis “Allah’ın henüz gerçekleşmeden her şeyi, zaman ve mekân mefhûmu ile birlikte ilmiyle bilip takdir etmesi, Levh-i mahfûz’a yazması” anlamına geldiğini ifade etmektedir.²⁰⁸

2.19. CÜBEYR B. MUT‘İM (ö. 59/678-79)

2.19.1. Örnek 1: Tûr 7. Âyet

﴿إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ﴾

“Rabbinin azabı mutlaka gerçekleşecektir.”²⁰⁹

Neseî, söz konusu âyetin tefsirinde Cübeyr b. Mut‘im’den (r.a.) nakledilen şu rivayete yer vermiştir: “Esirler hakkında konuşmak üzere Rasûlullah’a (s.a.v.) gitmiştim, O’na sabah namazında ulaştım, Tûr sûresini okuyordu. **‘Rabbinin azabı mutlaka vukû bulacaktır.’** âyetine geldiğinde azabın inmesinden korkarak müslüman oldum.”²¹⁰ Cübeyr b. Mut‘im (r.a.), bu ifadeleriyle âyetteki tehdidin büyüklüğüne dikkat çekmiş ve bu tehdidin etkisiyle İslâm dinine girdiğini haber vermiştir.

2.20. MUÂVİYE B. EBÛ SÜFYÂN (ö. 60/680)

2.20.1. Örnek 1: İsrâ 1. Âyet

﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَمْرُ بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾

“Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm’dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya götüren Allah

²⁰⁸ Neseî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, 407.

²⁰⁹ Tûr, 52/7.

²¹⁰ Neseî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, 382.

eksikliklerden münezzehtir. Muhakkak ki O, her şeyi işitmekte ve görmektedir.”²¹¹

Nesefî'nin naklettiğine göre Hz. Muâviye (r.a.), âyet-i kerîmede haber verilen İsrâ hâdisesi ile vukûu pek çok hadisile sâbit olan mi'râc olayının, yalnızca rûhen gerçekleştiğini ve söz konusu hâdiselerin sâdık bir rüyadan ibâret olduğunu ifade etmektedir.²¹² Hz. Muâviye'nin (r.a.) bu değerlendirmesi, sahâbenin Kur'ân âyetlerinin tefsirinde zaman zaman kendi ichtihadlarıyla hareket ettiklerini göstermektedir.

2.21. ADÎ B. HÂTİM ET-TÂÎ (ö. 67/686)

2.21.1. Örnek 1: Bakara 187. Âyet

﴿أَجَلٌ لَّكُمْ لَيْلَةُ الصِّيَامِ الرَّقْتُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ فَاكْبُرُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتُمُوا الصِّيَامَ إِلَى الْيَلِّ وَلَا تَبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْرُوهَا كَذَلِكَ يَبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾

“Oruç gecesinde kadınlarınız ile birleşmek size helâl kılındı. Onlar sizin için elbisedir, siz de onlar için elbisesiniz. Sizin kendinize zarar vermekte olduğunuzu Allah bilmiş, tövbenizi kabul etmiş ve sizi bağışlamıştır. Şimdi artık onlarla birleşin ve Allah'ın sizin için yazdığını isteyin. Fecrin beyaz ipi, siyah ipinden sizin için ayırt edilir hâle gelinceye kadar yiyin için, sonra orucu geceye kadar tamamlayın. Mescidlerde i'tikâfta iken eşlerinize yaklaşmayın. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın bu sınırlara yaklaşmayın. Allah, kendine karşı gelmekten sakınsınlar diye âyetlerini insanlara böylece açıklıyor.”²¹³

Nesefî'nin Adî b. Hâtim'den (r.a.) naklettiğine göre âyet-i kerîmede yer alan “حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ” (Fecrin beyaz ipi, siyah ipinden sizin için ayırt edilir hâle gelinceye kadar) ifadesini zâhir mânasıyla anlayan Adî b. Hâtim (r.a.),

²¹¹ el-İsrâ, 17/1.

²¹² Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: II, 245.

²¹³ el-Bakara, 2/187.

biri beyaz diğeri siyah iki ip alarak yastığının altına koymuş, sonrasında sabahın olup olmadığını tespit etmek için biri beyaz diğeri siyah olan bu iplere bakmıştır. Beyaz ipliğin siyah iplikten ayırt edilemediğini görmesi üzerine derhal Hz. Peygamber’e (s.a.v.) giderek durumu haber vermiştir. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.), “*Sen gerçekten dar kafalı, saf gönüllü birisin. Âyetteki “Beyaz ipin siyah ipten ayırt edilmesi” ifadesiyle kastedilen, gündüzün aydınlığı ve gecenin karanlığıdır.*” buyurmuştur.²¹⁴

Adî b. Hâtim (r.a.) bu rivayetiyle, âyeti yanlış tefsir ettiğini ve söz konusu ifadenin Rasûlullah’ın (s.a.v.) tefsir ettiği şekilde anlaşılması gerektiğini anlatmaktadır. Ayrıca bu rivayet Kur’ân’ın hadis ile tefsirine örnek teşkil etmektedir.

2.22. ABDULLAH B. ÖMER (ö. 73/693)

2.22.1. Örnek 1: Bakara 115. Âyet

﴿وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

“Doğu da Allah’a aittir batı da. Her nereye dönerseniz Allah’ın zâtı (kıblesi) oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sonsuz genişlik sâhibidir ve her şeyi bilmektedir.”²¹⁵

Nesefî’nin kaydettiğine göre bu âyetin binek üzerinde yolculuk yapanlar hakkında nâzil olduğunu söyleyen Abdullah b. Ömer (r.a.), âyet-i kerîmeyi “*Binek veya herhangi bir vasıtayla yolculuk yapan kimse, -vasıta hangi yöne dönerse dönsün o haliyle- namazı o vasıta üzerinde kılabilir.*” şeklindeki ifadeleriyle tefsir etmektedir.²¹⁶

2.22.2. Örnek 2: Mâide 89. Âyet

﴿لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسْكِينٍ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ وَاحْذَرُوا أَيْمَانَكُمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

²¹⁴ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, 162.

²¹⁵ el-Bakara, 2/115.

²¹⁶ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, 123.

“Allah boş bulunarak ettiğiniz yeminlerden sizi sorumlu tutmaz. Ancak bilerek ve isteyerek yaptığınız yeminlerden sorumlu tutar. Bu şekil yeminin keffâreti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on yoksulu doyurmak veya onları giydirmek ya da bir köle âzat etmektir. Kim bunlardan hiçbirine imkân bulamazsa onun keffâreti üç gün oruç tutmaktır. Şayet yemin ettiğiniz zaman bozarsanız yeminlerinizin keffâreti budur. Yeminlerinizi tutun. Allah böylece âyetlerini size açıklıyor ki şükredesiniz.”²¹⁷

Abdullah b. Ömer (r.a.), âyette yer alan “كِسْوَتُهُمْ” (onları giydirmek) ifadesiyle kastedilenin, peştemal, gömlek (fistan, ceket) ya da bol dış elbise (aba) olduğunu açıklamaktadır.²¹⁸

2.22.3. Örnek 3: Hac 28. Âyet

﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِيعُوا
الْبَائِسَ الْفَقِيرَ﴾

“Böylece kendilerinin menfaatine olan birtakım şeylere tanık olsunlar ve Allah’ın onlara rızık olarak sunduğu (kurbanlık) hayvanlar üzerine belirli günlerde (onları kurban ederken) Allah’ın adını ansınlar. Bunun üzerine onlardan hem siz yiyecek hem de sıkıntı içindeki yoksulları doyurun.”²¹⁹

Nesefî, Abdullah b. Ömer’in (r.a.), âyet-i kerîmede zikri geçen “أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ” (belirli günler) ifadesini “kurban günleri” şeklinde tefsir ettiğini nakletmektedir.²²⁰

2.23. ABDULLAH B. ZÜBEYR (ö. 73/692)

2.23.1. Örnek 1: Tevbe 19. Âyet

﴿أَجْعَلْتُمْ سُبْقَاةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ أَمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَوُونَ عِنْدَ
اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

²¹⁷ el-Mâide, 5/89.

²¹⁸ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: I, 472.

²¹⁹ el-Hac, 22/28.

²²⁰ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: II, 437.

“Hacılara su dağıtma ve Mescid-i Harâm’ın bakım ve onarım işini (üstlenen kimseleri), Allah’a ve âhiret gününe inanıp onun yolunda cihâd eden kimseyle bir mi tutuyorsunuz? Bu kimseler Allah katında eşit değildirler. Allah zâlim toplumları hidâyete erdirmez.”²²¹

Âyet-i kerîmede ifade buyurulan “سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ” (Hacılara su dağıtma ve Mescid-i Harâm’ın bakım ve onarım işi) şeklindeki ifade, Neseî’nin naklettiğine göre Abdullah b. Zübeyr (r.a.) tarafından “سقاۃ الحاج وعمرۃ المسجد الحرام” şeklinde okunmuştur.²²² Bu durum âyette masdar formuyla geçen “سقاۃ” ve “عمارة” kelimelerinin fâil mânasında olduğunu göstermektedir.

2.23.2. Örnek 2: Fecr 6. ve 7. Âyet

﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ﴾ ﴿لَإِرمَ ذَاتِ الْعِمَادِ﴾

“Ey Muhammed Rabbinin Âd kavmine, sütunlar sâhibi İrem’e ne yaptığını görmedin mi?”²²³

Abdullah b. Zübeyr (r.a.), “عاد” kelimesini “إرم” kelimesine izâfe ederek okumuştur. Abdullah b. Zübeyr’in bu kıraati, İrem’in Âd kavminin yaşadığı topraklar ve onların beldesi olduğuna delâlet etmektedir.²²⁴

2.24. CÂBİR B. ABDULLAH (ö. 78/697)

2.24.1. Örnek 1: Âl-i İmrân 192. Âyet

﴿رَبَّنَا إِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ﴾

“Ey Rabbimiz! Sen kimi cehennem ateşine sokarsan, şüphesiz onu rezil etmişsindir. Zâlimlerin hiç yardımcıları yoktur.”²²⁵

²²¹ et-Tevbe, 9/19.

²²² Neseî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, 670.

²²³ el-Fecr, 89/6-7.

²²⁴ Neseî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, 638.

²²⁵ Âl-i İmrân, 3/192.

Nesefî, bu âyeti tefsir ederken Câbir b. Abdullah'ın (s.a.v.) şöyle dediğini rivayet etmektedir: “Mümin edeplenmesi için utandırılarak cezalandırılabilir. Daha fazla cezalandırılacaksa, bu rezil etmek ve aşağılamak için olur.”²²⁶

Câbir b. Abdullah'ın (r.a.) bu ifadeleri, hiçbir müminin cehenneme girmeyeceğini iddia edenlere cevap niteliğindedir. Diğer taraftan âyet-i kerîmede yer alan “رَبَّنَا إِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْرَجْتَهُ” (Ey Rabbimiz! Sen kimi cehennem ateşine sokarsan, şüphesiz onu rezil etmişindir) buyruğunun hem mümin hem de kâfirleri kapsayacak şekilde umum ifade ettiğini göstermektedir.

2.24.2. Örnek 2: Neml 87. Âyet

﴿وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَرَعَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَكُلُّ أَتَوُهُ دَاخِرِينَ﴾

“Sûr’a üfleneceği ve Allah’ın dilediği kimselerin dışında, göklerde ve yerde bulunan herkesin korkuya kapılacağı günü hatırla. Hepsi boyunları bükük halde O’na gelirler.”²²⁷

Câbir b. Abdullah’a (r.a.) göre âyet-i kerîmedeki “إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ” (Allah’ın dilediği kimseler dışında) ifadesiyle haber verilen ve o vakit korkuya kapılmayacak olanlardan biri de Hz. Mûsâ’dır. Nesefî’nin naklettiğine göre Câbir b. Abdullah (r.a.) şöyle demiştir: “Hz. Mûsâ da bu kimselerdendir. Çünkü O, zaten daha önce baygın düşmüştü.”²²⁸

Hz. Câbir’in (r.a.) böyle bir yorumda bulunmasında A’râf sûresinin 143. âyetinin etkili olmuştur. Nitekim söz konusu âyette **“...Rabbi dağa tecelli edince onu yerle bir etti. Mûsâ da baygın düştü...”**²²⁹ buyurulmaktadır.

2.24.3. Örnek 3: Feth 10. Âyet

﴿إِنَّ الْبَيْنَ يَأْيَعُونَكَ إِنَّمَا يُيَايَعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا﴾

²²⁶ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: I, 322.

²²⁷ en-Neml, 27/87.

²²⁸ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: II, 623.

²²⁹ el-A’râf, 7/143.

“Muhakkak sana yeminle bağlılık sözü verenler aslında bu sözü Allah’a vermiş olurlar, Allah’ın eli onların elleri üzerindedir. Bu sebeple kim Allah’a verdiği ahdi bozarsa ancak kendi aleyhine bozmuş olur, Allah’a verdiği sözün gereğini yerine getirene ise Allah yakında büyük ödül verecektir.”²³⁰

Câbir b. Abdullah’ın (r.a.) âyette geçen “فَمَنْ نَكَثَ” (Kim sözünü bozarsa) ve “وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ” (Kim Allah’a verdiği sözü yerine getirirse) ifadeleri hakkında şöyle dediği nakledilmektedir: “Ağacın altında ölümüne ve kaçmamak üzere Rasûlullah’a (s.a.v.) biat ettik. Devesinin altına gizlenip toplulukla beraber hareket etmeyen münâfık Ced b. Kays’dan başka bizden hiç kimse verdiği sözü bozmadı.”²³¹

Nesefî’nin *Medârikü’t-tenzîl*’inde yer alan bu rivayette, söz konusu âyetin kimler hakkında nâzil olduğu ve hangi olay üzerine indiğine işaret edilmektedir.

2.25. ENES B. MÂLİK (ö. 93/711-12)

2.25.1. Örnek 1: Enbiyâ 83. Âyet

﴿وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾

“Eyyûb’u da hatırla. Hani o Rabbine, “Şüphesiz ki bana bu hastalık geldi. Sen merhametlilerin en merhametlisisin” diye duâ etmişti.”²³²

Enes b. Mâlik (r.a.), âyette bahsi geçen Hz. Eyyûb’un (a.s.) duâsı hakkında şöyle demiştir: “O, namaza kalkamadığında şikâyet etmemiş, zayıflığından haber vermiştir. Yoksa hakkında “Şüphesiz biz onu sabırlı bulduk. O ne güzel bir kuldur.”²³³ denilen bir kişi nasıl şikâyet etsin?”²³⁴

2.25.2. Örnek 2: Muhammed 30. Âyet

﴿وَلَوْ نَشَاءُ لَارْتَبَاكَهُمْ فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسَمِيهِمْ وَلَتُعَرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ أَعْمَالَكُمْ﴾

²³⁰ el-Feth, 48/10.

²³¹ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, 336.

²³² el-Enbiyâ, 21/83.

²³³ Sâd, 38/44.

²³⁴ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: II, 416.

“Eğer biz dilersek, onları sana gösterirdik, sen de hemen onları yüzlerinden tanırdın. Andolsun, sen onları konuşma tarzlarından da tanırsın. Allah, bütün amellerinizi bilir.”²³⁵

Nesefî’nin kaydettiğine göre Enes b. Mâlik (r.a.), bu âyet nâzil olduktan sonra münâfıklardan hiçbirinin Hz. Peygamber’e (s.a.v.) gizli kalmadığını, Rasûlullah’ın (s.a.v.) onları yüzlerinden tanıdığını belirtmiş ve âyet-i kerîmede ifade edilen “elbette onları yüzlerinden tanırdın” buyruğunun tahakkuk ettiğini dile getirmiştir.²³⁶

2.25.3. Örnek 3: Mâûn 4. ve 5. Âyet

﴿قَوْلٌ لِّلْمُصَلِّينَ ۖ الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ﴾

“Vay hâline o namaz kılanların ki onlar namazlarından gâfildirler (ihmal ederler.)”²³⁷

Nesefî, Enes b. Mâlik’in (r.a.), âyet-i kerîmede zikri geçen “عَنْ صَلَاتِهِمْ” lafzı hakkında şöyle dediğini nakletmektedir: Âyetteki “عَنْ صَلَاتِهِمْ” ifadesini “فِي صَلَاتِهِمْ” şeklinde buyuran Allah’a hamdolsun. Zira “عن” harfinin cümleye kattığı anlam; onların, namazlarını terketmeleri ve gereği gibi iltifat etmeyip önemsememeleridir. Bu ise münâfıkların işidir. Eğer Allah Teâlâ “فِي صَلَاتِهِمْ” şeklinde buyursaydı, o vakit “فِي” harfinin cümleye katacağı anlam; onların, namazlarında şeytanın vesvese vermesi veya bir şey düşünmek gibi sebeplerle dalgınlık göstermesi olurdu ki hiçbir müslüman bu durumdan kurtulamazdı. Değil bir başkası Rasûlullah’a (s.a.v.) bile namazdayken unutkanlık (dalgınlık) vâkî olurdu.²³⁸ Enes b. Mâlik’in (r.a.) bu ifadeleri söz konusu ifadenin lugavî açıdan tefsirine örnek teşkil etmektedir.

²³⁵ Muhammed, 47/30.

²³⁶ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: III, 329.

²³⁷ el-Mâûn, 10/4-5.

²³⁸ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: III, 685.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. EBÜ'L-BEREKÂT NESEFÎ'NİN TEFSİRİNDE SAHÂBE RİVÂYETLERİNİN KONU VE YÖNTEM AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmamızın bu bölümünde Neseffî'nin, *Medârikü't-tenzîl* adlı eserinde sahâbeden nakletmiş olduğu tefsir rivayetleri, “konu” ve “yöntem” açısından olmak üzere iki ana başlık altında ele alınacaktır. Konu bağlamında, sahâbenin itikâdî, fikhî ve ahlâkî konulara dair tefsiri ile Kur'ân'ın fazileti ve Peygamber kıssalarına yönelik rivayetler, içeriğine göre tasnif edilerek incelenecektir. Yöntem bağlamında ise sahâbenin Kur'ân âyetlerinin tefsirinde kullandıkları usul ve yöntemler, âyetin diğer bir âyetle tefsiri, âyetin fiilî veya kavî sünnetle tefsiri, lugavî tefsirler, sebep-i nüzûlden yararlanılarak yapılan tefsirler, nesh olgusu kullanılarak yapılan tefsirler, farklı kıraatlerle yapılan tefsirler, bilgi, tecrübe ve maharete dayanan icthadî tefsirler şeklinde kısımlara ayrılarak örneklendirilecektir.

3.1. KONU AÇISINDAN SAHÂBE RİVÂYETLERİ

3.1.1. İtikâdî Konularla İlgili Tefsirler

3.1.1.1. İblîs'in Meleklerden Olması

﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾

“Meleklerle, “Âdem’e secde edin” dediğimizde İblis dışındakiler hemen secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu.”²³⁹

Neseffî, âyet-i kerîmede yer alan “فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ” (İblis dışındakiler secde ettiler) şeklindeki ifadenin tefsirinde, Hz. Ali (r.a.), Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) ve Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) “İblis meleklerdendir.” dediklerini nakletmek sûretiyle İblis'in

²³⁹ el-Bakara, 2/34.

meleklerden mi yoksa cinlerden mi olduğu hususundaki itikâdî tartışmada kendi kanaatini ortaya koymuştur.²⁴⁰

3.1.1.2. Tevhid İnancı

﴿مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا وَمَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقِيتًا﴾

“Kim güzel bir işe aracılık ederse ondan kendisi için bir nasip olur; kim de kötü bir işe aracılık ederse onun da buna denk bir payı olur. Allah her şeyi koruyup hakkını vermektedir.”²⁴¹

Nesefî’nin naklettiğine göre Abdullah b. Abbas (r.a.) bu âyet hakkında şöyle demiştir: *“Benim dışımda bu âyetin tefsirini yapabilecek bir tefsir bilgini yoktur. Âyetin mânası, ‘Kim tevhid inancını emreder, küfür ehliyle savaşırsa’ şeklindedir. Bunun zıttı ise seyyiedir.”²⁴²*

Âyetteki “شَفَاعَةً حَسَنَةً” (güzel bir işe aracılık etmek) ifadesini tevhid inancını emretmek, küfür ehliyle mücadele etmek şeklinde tefsir eden İbn Abbas’ın, burada kendi ichtihadını ortaya koyduğu görülmektedir.

3.1.1.3. Mugayyebât-ı Hams

﴿إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَآذَا تَكْسِبُ عَدَاُ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾

“Kıyamet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah’ın katındadır; O, yağmuru yağdırmakta; rahimlerdekini bilmektedir. Hiç kimse yarın ne elde edeceğini bilemez; hiç kimse nerede öleceğini bilemez, ama Allah her şeyi bilir, her şeyden haberdardır.”²⁴³

Nesefî, söz konusu âyetin tefsirinde Abdullah b. Abbas’tan (r.a.) nakledilen, *“Kim, bilgisinin sadece Allah’a ait olduğu beyân edilen beş meseleyi bildiğini iddia*

²⁴⁰ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, 80.

²⁴¹ en-Nisâ, 4/85.

²⁴² Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, 380.

²⁴³ Lokmân, 31/34.

ederse yalan söylemiştir.”²⁴⁴ şeklindeki rivayete yer vermiş ve bununla âyetin zâhirinden anlaşılan mânâyı desteklemiştir.

3.1.2. Fıkḥî Konularla İlgili Tefsirler

3.1.2.1. Harem Bölgesine Girenin Güvende Olması

﴿فَبِهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ

فَارَنَّهُ اللَّهُ عَنِّي عَنِ الْعَالَمِينَ﴾

“Orada apaçık deliller, İbrâhim’in (a.s.) makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir.”²⁴⁵

Nesefî, âyette geçen “وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا” (Oraya giren emniyette olur) ifadesi hakkında Hz. Ömer’in (r.a.) şöyle dediğini aktarmaktadır: “Ben Harem sınırları içerisinde babam Hattab’ın katilini yakalasam, oradan ayrılmadıkça ona asla dokunamam.”²⁴⁶

Hiz. Ömer (r.a.), söz konusu âyetin fikhî boyutunu bizzat kendisi üzerinden örneklendirerek tefsir etmek sûretiyle hükmün bağlayıcılığını vurgulamaktadır.

3.1.2.2. Zina Haddi Tatbik Edilirken Bir Grubun Hazır Bulunması

﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ

وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلْيَشْهَدْ عَذَابُهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

“Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun. Allah’a ve âhîret gününe inanıyorsanız, Allah’ın dinini uygulama hususunda o ikisine

²⁴⁴ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: II, 723.

²⁴⁵ Âl-i İmrân, 3/97.

²⁴⁶ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, 276.

karşı merhamet duygusuna kapılmayın. Mü'minlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun.”²⁴⁷

Nesefî, cezaya tanıklık edecek grubun sayısı ile ilgili olarak Abdullah b. Abbas'ın (r.a.), “Müminlerden dört ile kırk arası erkek olmalıdır” dediğini nakletmek sûretiyle onun bu husustaki fikhî görüşünü aktarmaktadır.²⁴⁸

3.1.2.3. Zihârdan Dönüş

﴿وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحَرِّرْ رَقَبَةً مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا ذَلِكَمْ تَوْعَظُونَ بِهِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

“Karılarına zihâr yapıp da sonra dediklerinden dönenlerin, onlarla temas etmeden önce bir köle âzat etmeleri gerekir. Size öğütlenen işte budur. Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır.”²⁴⁹

Nesefî, söz konusu âyetin tefsirinde fikhî bir mesele olan zihârdan dönüşün nasıl gerçekleşeceği hususunda Abdullah b. Abbas'ın (r.a.), “İlişki kurmaya karar verip kastetmektir.” dediğini naklederek İbn Abbâs'ın bu husustaki görüşünü ortaya koymaktadır.²⁵⁰

3.1.3. Ahlâkî Konularla İlgili Tefsirler

3.1.3.1. Hz. Ömer'in (r.a.) İsrâf Tarifi

﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامٌ﴾

“Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası ölçülü ve dengeli bir harcamadır.”²⁵¹

Nesefî'nin naklettiğine göre Hz. Ömer (r.a.) israf hakkında şöyle demiştir: “Kişinin iştahı çektiği her şeyi yemesi israf olarak yeter.”²⁵²

²⁴⁷ Nûr, 24/2.

²⁴⁸ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: II, 487.

²⁴⁹ el-Mücâdele, 58/3.

²⁵⁰ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, 445.

²⁵¹ el-Furkân, 25/67.

²⁵² Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: II, 549.

3.1.3.2. Alay Etmek

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الْأَسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

“Ey iman edenler! Bir topluluk diğer bir toplulukla alay etmesin. Çünkü onlar kendilerinden daha iyi olabilirler. Kadınlar da başka kadınlarla alay etmesinler; çünkü alay edilenler edenlerden daha iyi olabilirler. Birbirinizi aşağılamayın, birbirinize kötü ad takmayın. İman ettikten sonra fâsıklıkla anılmak ne kötüdür! Günahlarına tövbe etmeyenler yok mu, işte zalimler onlardır.”²⁵³

Nesefî, âyette söz konusu edilen alay etmekle ilgili olarak Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a.) şöyle dediğini kaydetmektedir: *“Bela söze bağlı kılınmıştır. Bir köpekle alay etsem köpeğe dönüşmekten korkarım.”*²⁵⁴ Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) bu ifadeleriyle âyet-i kerîmeyi kendi ictihadına dayanarak tefsir etmekte ve ahlâkî bir husus olan alay etmenin çok ağır sonuçlarının olabileceğine dikkat çekmektedir.

3.1.3.3. Gıybet Etmek

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ﴾

“Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının; çünkü bazı zanlar günahtır. Gizlilikleri araştırmayın, birbirinizin gıybetini yapmayın; herhangi biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Tabii ki bundan tiksindir! Allah’a itaatsizlikten de sakının. Allah tövbeleri çokça kabul etmektedir, rahmeti sonsuzdur.”²⁵⁵

Nesefî, herhangi birinin aleyhinde serdedilen kırıcı, küçük düşürücü söz ve davranışları ifade eden bir ahlâk terimi olan gıybet hakkında, Abdullah b. Abbas'ın

²⁵³ el-Hucurât, 49/11.

²⁵⁴ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, 354.

²⁵⁵ el-Hucurât, 49/12.

âyette geçen “أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا” (ölü kardeşinin etini yemek) şeklindeki ifadeye benzer şekilde “*Gıybet insan köpeklerinin katılığıdır.*”²⁵⁶ dediğini nakletmektedir.

3.1.4. Peygamberler ve Kıssaları ile İlgili Tefsirler

3.1.4.1. Hz. Nûh’un (a.s.) Gemiye İnşâsı

﴿وَاصْنَعِ الْفُلَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحْيِنَا وَلَا تُخَاطِبْنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُعْرِضُونَ﴾

“Bizim gözetimimiz altında ve öğrettiğimiz şekilde gemiyi yap, haktan sapanlar için bana başvuruda bulunma! Onlar boğulacaklar!”²⁵⁷

Nesefî, Abdullah b. Abbas’ın (r.a.), âyette yer alan “وَاصْنَعِ الْفُلَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحْيِنَا” (Bizim gözetimimiz altında ve öğrettiğimiz şekilde gemiyi yap) şeklindeki ifade hakkında, “*Nûh (a.s.) gemiyi nasıl inşâ edeceğini bilmiyordu. Allah kendisine, onu kuş göğsüne benzer bir şekilde inşâ etmesini vahyetti.*”²⁵⁸ dediğini nakletmektedir. İbn Abbâs’tan nakledilen bu rivayet, isrâîlî haberleri anımsatmaktadır.

3.1.4.2. Hz. Mûsâ’ya (a.s.) Verilen Mucizeler

﴿وَلَقَدْ أَتَيْنَا مُوسَىٰ تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ فَمَسَّ بِسِرَاطِ اللَّهِ إِذْ جَاءَهُمْ فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا مُوسَىٰ
مَسْحُورًا﴾

“Andolsun biz Mûsâ’ya apaçık dokuz âyet verdik. Haydi İsrâîloğulları’na sor; Mûsâ onlara geldiğinde Firavun ona, “Ey Mûsâ” demişti, “Senin büyülenmiş olduğunu düşünüyorum!”²⁵⁹

Nesefî’nin naklettiğine göre Abdullah b. Abbas (r.a.), âyette Hz. Mûsâ’ya (a.s.) verildiği söz konusu edilen dokuz mucizeyi şöyle açıklamıştır:

“Onlar; asanın yılanı dönüşmesi, elinin bembeyaz olarak parlaması, çekirge, buğday güvesi, kurbağa istilası, kan, kayadan su çıkartması, denizin yarılması ve İsrâîl

²⁵⁶ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: II, 355.

²⁵⁷ Hûd, 11/37.

²⁵⁸ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: II, 57.

²⁵⁹ el-İsrâ, 17/101.

oğullarının kurtulması, İsrâil oğullarının üstüne Tûr dağını kaldırıp iman etmemeleri hâlinde bunun üzerlerine düşürüleceği gibi mucizelerdir.”²⁶⁰

3.1.4.3. Hz. Davûd (a.s.) Hakkındaki İsrâilî Haberler

﴿إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَصْمَانِ بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ فَأَخَكُمُ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطُوا وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ﴾

“Hani Davûd’un (a.s.) yanına girmişlerdi de Davûd (a.s.) onlardan korkmuştu. Onlar: “Korkma! Biz iki davacıyız. Birimiz diğerine haksızlık etmiştir. Aramızda adaletle hükmet, zulmetme ve bizi hak yola ilet” dediler.”²⁶¹

Nesefî, söz konusu âyetin tefsirinde, Hz. Ali’nin (r.a.) Hz. Davûd (a.s.) hakkında anlatılan isrâiliyyât merkezli haberlerin yalan olduğunu söylediğini, bu hususta, “Sizden kim, Davûd’un (a.s.) hikayesini hikayecilerin anlattığı şekilde anlatırsa ona yüz altmış değnek vururum.”²⁶² dediğini haber vermektedir.

3.1.5. Fezâilü’l-Kur’ân ile İlgili Tefsirler

3.1.5.1. Fâtiha

﴿فاتحة الكتاب﴾

Nesefî’nin aktardığına göre Abdullah b. Abbas (r.a.) Fâtiha sûresinin fazileti hakkında şöyle demiştir: “Hastalandığında veya acı çektiğinde sana “esas” (Fâtiha’nın isimlerinden birisi) yeterlidir.”²⁶³ Burada İbn Abbâs’ın Fâtiha sûresi için “esas” ifadesini kullandığı ve hastalık ve benzeri durumlarda Fâtiha’nın şifaya vesile olacağını haber verdiği görülmektedir.

3.1.5.2. Bakara ve Âl-i İmrân

﴿وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

²⁶⁰ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: II, 280.

²⁶¹ Sâd, 38/22.

²⁶² Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: III, 150.

²⁶³ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: I, 25.

“Eğer kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz haydi onun benzeri bir sûre getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah’tan başka şahitlerinizi çağırın.”²⁶⁴

Nesefî ilgili âyetin tefsirinde Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerinin fazileti hakkında Enes b. Mâlik’in (r.a.) şöyle dediğini nakletmektedir: *“İçimizden bir kimse Bakara ile Âl-i İmrân sûrelerini okuyunca, o bizim gözümüzde büyür, değer kazanırdı.”*²⁶⁵

Fâtiha ve Âl-i İmrân sûrelerini okuyan kimselerin sahâbe arasında kıymet ve değerinin artması, bu iki sûrenin faziletini ortaya koymaktadır. Zira bu sûreleri okuyanlar, sahâbe nezdinde fazilet ve itibar kazanmaktadır.

3.1.5.3. Kur’ân Okumanın Fazileti

﴿إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِنْ ثُلُثِي اللَّيْلِ وَنُصْفَهُ وَثُلُثَهُ وَطَائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ وَاللَّهُ يُقَدِّرُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ عَلِمَ أَنْ لَوْ تُخِصُّهُ قَتَابٌ عَلَيْهِمْ فَافَرُّوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَىٰ وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَلْتَمِعُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَآخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَافَرُّوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ يَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ وَأَعْظَمَ أَجْرًا وَاسْتَغْفِرُوا لِلَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

“Senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmını, yarısını, üçte birini ibadetle geçirdiğini ve beraberinde bulunanlardan bir grubun da (böyle yaptığını) rabbin elbette bilir. Gece ve gündüzü belirleyen ancak Allah’tır. O, sizin (istenen) vakti tespit edemeyeceğinizi bilmektedir. Bu yüzden de sizi bağışlamıştır. Artık Kur’an’dan kolayınıza geleni okuyun. Allah bilmektedir ki içinde hastalar bulunacak, bir kısmınız Allah’ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde yol tepecek, diğerleri de Allah yolunda çarpışacaktır. O halde Kur’an’dan kolayınıza geleni okuyun. Namazı kılın, zekâtı ödeyin, Allah’a güzel bir borç verin. Kendiniz için önceden ne iyilik hazırlarsanız Allah katında onu bulursunuz; işte bu daha hayırlıdır ve mükâfatı daha büyüktür. Allah’tan bağışlanmayı dileyin, şüphesiz Allah çok bağışlayıcı çok esirgeyicidir.”²⁶⁶

²⁶⁴ el-Bakara, 2/25.

²⁶⁵ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, 65.

²⁶⁶ el-Müzzemmil, 73/20.

Nesefî söz konusu âyeti ele alırken “فَافْرُؤْ مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ” (Artık Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun) ifadesinin tefsirinde, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ile Ebû Hüreyre’nin (r.a.), “Kim bir gecede yüz âyet okursa, gafillerden yazılmaz. Kim de iki yüz âyet okursa, ihlâsla kulluk eden itaatkârlardan yazılır.” dediğini nakletmektedir.²⁶⁷

3.2. YÖNTEM AÇISINDAN SAHÂBE RİVAYETLERİ

3.2.1. Kur’ân’ın Kur’ân ile Tefsiri

3.2.1.1. Âyetin Siyâkı/Akışı Bağlamında Tefsiri

﴿اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُّعْرِضُونَ﴾

“İnsanlar için hesap vakti iyice yaklaştı; halbuki onlar gaflet içinde haktan yüz çevirmektedirler.”²⁶⁸

Nesefî’nin kaydettiğine göre Abdullah b. Abbas (r.a.) âyet-i kerîmede yer alan “وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُّعْرِضُونَ” (Onlar, gaflet içinde haktan yüz çevirmektedirler.) ifadesinden hareketle “الناس” kelimesinin “müşrikler” olduğunu beyan etmiştir. Zira “gaflet içinde haktan yüz çevirme” durumu, müşriklere ait bir vasıftır.²⁶⁹

3.2.1.2. Âyetin Muhtevasının Başka Bir Âyetle Tefsiri

﴿وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكاً وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى﴾

“Kim de beni anmaktan yüz çevirirse mutlaka onun sıkıntılı bir hayatı olacaktır ve onu kıyamet günü kör olarak haşrederiz.”²⁷⁰

²⁶⁷ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: III, 559.

²⁶⁸ el-Enbiyâ, 21/1.

²⁶⁹ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: II, 393.

²⁷⁰ Tâhâ, 20/124.

Nesefî söz konusu âyetin tefsirinde Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) âyette geçen “kıyamet gününde kör olarak haşredilme” durumunu İsrâ sûresinde yer alan “وَنَحْشُرُهُمْ” (Kıyamet gününde onları yüzüstü şekilde kör olarak haşrederiz.) şeklindeki âyet²⁷¹ ile tefsir ettiğini nakletmektedir.²⁷²

3.2.1.3. Âyetin Lugavî Açısından Başka Bir Âyetle Tefsiri

﴿لَئِنْ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا﴾

“Gerçekten insan pek tahammülsüz bir tabiatla yaratılmıştır.”²⁷³

Nesefî'nin kaydettiğine göre Abdullah b. Abbas (r.a.), âyette geçen “هَلُوعًا” (tahammülsüz) kelimesini, aynı âyetin devamında yer alan “إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا” (Başına bir fenalık geldi mi sızlanır durur) ve “وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا” (Ama ona bir nimet nasip olursa kendisinden başkasını yararlandırmaz) âyetleriyle²⁷⁴ tefsir etmiştir.²⁷⁵

3.2.2. Kur'ân'ın Sünnet'le Tefsiri

3.2.2.1. Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) Âyeti Hz. Peygamber'in Hadisi ile Tefsir etmesi

﴿وَالَّتِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَفَّيَهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا﴾

“Kadınlarımızdan çirkin fiilde bulunanlara karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerde tutun.”²⁷⁶

Nesefî, âyetteki “أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا” (yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar) ifadesi hakkında Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) şöyle dediğini aktarmaktadır:

²⁷¹ el-İsrâ, 17/97.

²⁷² Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: II, 388.

²⁷³ el-Meâric, 70/19.

²⁷⁴ el-Meâric, 70/20-21.

²⁷⁵ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, 538.

²⁷⁶ en-Nisâ, 4/15.

“Bulunan yol; hiç evlenmemiş bekâr kimse için yüz celde (sopa) ve bir yıl sürgündür. Dul veya evli kimse için ise recmdir (taşlanarak öldürülmedir). Çünkü Hz. Peygamber (sallallahü aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuştur: “Zina hakkındaki hükmü benden alın, Allah'ın kadınlarla ilgili olarak zina konusunda gösterdiği yolu benden alın (öğrenin). Allah o kadınlar için bir yol koydu. Bekârın bekâr ile zina etmesinin cezası, yüz celde (sopa) ve bir yıl sürgündür, zina suçunu işleyenler evli veya dul kimseler ise cezaları her iki taraf için yüz celde (sopa) ve taşlanarak recm edilmeleridir.”²⁷⁷

3.2.2.2. Hz. Peygamberin (s.a.v.) Soru Üzerine Âyeti Tefsir Etmesi

﴿وَإِذَا صَرَيْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُبِينًا﴾

“Yeryüzünde sefere çıktığınız vakit kâfirlerin size saldırmasından korkarsanız, namazı kısaltmanızdan ötürü size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır.”²⁷⁸

Nesefî söz konusu âyetin tefsirinde âyette geçen “لَنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا” (kâfirlerin size saldırmasından korkarsanız) ifadesi hakkında Ya‘lâ b. Ümeyye’den (r.a.) gelen şu rivayete yer vermektedir:

“Kendisi Hz. Ömer’e (r.a.), ‘Neden biz emniyette olduğumuz halde, herhangi bir korku durumu mevcut değilken dört rekâtlı namazları kısaltıyoruz?’ diye sormuş, Hz. Ömer (r.a.) de cevaben, ‘Senin şaşırdığın bu konu benim de hayret ve dikkatimi çekti. Meseleyi bizzat Hz. Peygamber’e (s.a.v.) sordum. Allah Rasûlü (s.a.v.): Bu, Allah’ın size lütfettiği bir sadakadır. O halde Allah’ın ikramını kabul ediniz,

²⁷⁷ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: I, 340-341.

²⁷⁸ en-Nisâ, 4/101.

buyurdular. ' demiştir. ”²⁷⁹ Hz. Ömer’in (r.a.) bu ifadesi, âyetin bu bölümünün bizzat Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadisiyle tefsir edildiğini göstermektedir.

3.2.2.3. Hz. Âişe’nin (r.a.) Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Sünneti ile Tefsiri

﴿قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ﴾ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ ﴿وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ﴾

“De ki: “Sabahın rabbine sığınırım; yarattığı şeylerden gelebilecek kötülüklerden, karanlığı çöktüğü zaman gecenin şerrinden.”²⁸⁰

Nesefî, âyet-i kerîmede zikredilen “وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ” (Karanlığı çöktüğü zaman gecenin şerrinden) ifadesiyle ilgili olarak Hz. Âişe’nin (r.a.) şu rivayetine yer vermektedir: “*Rasûlullah (s.a.v.) elimi tuttu ve aya işaret ederek şöyle buyurdu: “Bunun şerrinden Allah'a sığın. Çünkü bu, “فَإِنَّهُ الْغَاسِقُ إِذَا وَقَبَ” “karanlığın çöktüğü andaki gecedir.”*”²⁸¹

Rasûlullah (s.a.v.) bu davranışıyla âyetle söz konusu edilen “gecenin karanlığının çöktüğü” vakti Hz. Âişe’ye göstermektedir.

3.2.3. Kur’ân’ın Sebeb-i Nüzûl ile Tefsiri

3.2.3.1. Bir Âyetin Nüzûl Sebebi Hakkında Sahâbeden Nakledilen Farklı Rivayetler

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الْأَسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

“Ey iman edenler! Bir topluluk diğer bir toplulukla alay etmesin; zira onlar kendilerinden daha iyi olabilirler. Kadınlar da başka kadınlarla alay etmesinler; çünkü alay edilenler edenlerden daha iyi olabilirler. Biriniz diğerinizi aşağılamayın, birbirinize kötü ad takmayın. İman ettikten sonra fâsıklıkla anılmak ne kötüdür! Günahlarına tövbe etmeyenler yok mu, işte zalimler onlardır.”²⁸²

²⁷⁹ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, 390.

²⁸⁰ el-Felak, 113/1-3.

²⁸¹ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, 697.

²⁸² el-Hucurât, 49/11.

Nesefî, söz konusu âyetin sebab-i nüzûlü hakkında Hz. Âişe ve Enes b. Mâlik'ten (r.a.) nakledilen iki farklı rivayete yer vermektedir. Hz. Âişe'den (r.a.) nakledilen rivayete göre bu âyet Hz. Âişe'nin Zeynep bint Huzeyme'nin (r.a.) kısalığı ile alay etmesi üzerine inmiştir. Enes b. Mâlik'ten (r.a.) gelen rivayette ise söz konusu âyetin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) eşlerinin Ümmü Seleme'nin (r.anhâ) boyunun kısalığı ile alay etmeleri üzerine nâzil olduğu kaydedilmektedir.²⁸³

3.2.3.2. Âyetin Hangi Gruplar veya Kişiler Hakkında İndiğinin Belirtilmesi

﴿إِنْ نَشَأْ نُزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةٌ فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ﴾

“Biz istesek onlara gökten bir mûcize indiririz de derhal ona boyun eğler.”²⁸⁴

Nesefî'nin naklettiğine göre Abdullah b. Abbas (r.a.) şöyle demiştir: *“Bu âyet, bizim onlara hâkim olacağımızı, birtakım zorluklardan sonra onların bize boyun eğeceğini, kudret ve ihtişamlarının, yerini değersizlik ve düşkünlüğe bırakacağını ifade etmek üzere, biz ve Ümeyyeoğulları hakkında inmiştir.”*²⁸⁵

Nesefî'nin *Medârik* 'nde bu hususa örnek teşkil eden diğer bir âyet ise Yâsîn sûresinin 47. âyetidir. Allah Teâlâ söz konusu âyette şöyle buyurmaktadır:

﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْطَعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَنْطَعِمُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي

ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾

“Onlara, “Allah’ın size verdiği rızıktan başkaları için de harcayın” denildiğinde, inkârcılar müminlere derler ki: “Dilese Allah’ın doyuracağı kimseleri biz mi besleyeceğiz! Doğrusu siz açık bir yanılğı içindesiniz.”²⁸⁶

²⁸³ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, 354.

²⁸⁴ eş-Şuarâ, 26/4.

²⁸⁵ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: II, 554.

²⁸⁶ Yâsîn, 36/47.

Nesefî'nin kaydettiğine göre Abdullah b. Abbas (r.a.) söz konusu âyetin kimler hakkında indiğini şöyle ifade etmektedir: “*Mekke’de zındıklar vardı. Onlara, fakirlere sadaka vermeleri emredildiğinde “Hayır vallahi, Allah'ın fakir kıldığını biz mi doyuracağız?’ derlerdi.*”²⁸⁷

3.2.3.3. Âyetin Kimin Hakkında İndiğinin Belirtilmesi

﴿وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَمَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ﴾

“Andolsun ki sana apaçık âyetler indirdik. Onları ancak fâsıklar inkâr eder.”²⁸⁸

Abdullah b. Abbas, (r.a.) ilgili âyetin yahudi bilginlerinden İbn Surya'nın Rasûlullah'a (s.a.v.) “*Sen bize bizim bilip tanıdığımız hiçbir şey getirmedi, sana tabi olabileceğimiz bir âyet de sana indirilmedi.*” demesi üzerine nâzil olduğunu belirtmektedir.²⁸⁹

İsrâ sûresinin 11. âyetini de bu hususta örnek olarak zikretmek mümkündür. Söz konusu âyetle Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

﴿وَيَذُغُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا﴾

“İnsan, şerri de hayrı istediği gibi ister. İnsan pek acelecidir!”²⁹⁰

Nesefî'nin naklettiğine göre Abdullah b. Abbas (r.a.) âyetin sebep-i nüzûlü hakkında şunları kaydetmektedir:

“*Bu kişi “وَإِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَابًا أَوْ آتِنَا بَعْدَآبٍ “Bu kişi “Allah'ım! Eğer bu şey (Muhammed'in getirdikleri), senin katından indirilen hak bir kitap ise, derhal üstümüze gökten taş yağdır veya bizi bir başka acıklı ve şiddetli azap ile cezalandır.)”²⁹¹ diyerek duâ eden Nadr b. Hâris'tir.*”²⁹²

²⁸⁷ Nesefî, **Medârikü't-tenzîl**, C: III, 106.

²⁸⁸ el-Bakara, 2/99.

²⁸⁹ Nesefî, **Medârikü't-tenzîl**, C: I, 114.

²⁹⁰ el-İsrâ, 17/11.

²⁹¹ el-Enfâl, 8/32.

²⁹² Nesefî, **Medârikü't-tenzîl**, C: II, 248.

Yine âyetin kimin hakkında indiğinin belirtilmesine örnek olarak Hucurât sûresinin 2. âyeti zikredilebilir. İlgili âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَن تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنتُمْ لَا تَشْعُرُونَ﴾

“Ey iman edenler! Seslerinizi peygamberin sesinden daha fazla yükseltmeyin, birbirinize bağırdığınız gibi ona bağırmayın; sonra farkında olmadan amelleriniz boşa gider.”²⁹³

Nesefî, bu âyetin tefsirinde Abdullah b. Abbas’ dan (r.a.) nakledilen şu rivayete yer vermiştir: *“Bu âyet Sâbit b. Kays b. Şemmâs hakkında nâzil olmuştur. Ağır işitiyordu ve sesi yüksek çıkıyordu. Konuştuğunda sesini yükseltiyordu. Bazen Peygamber (s.a.v.) ile konuşuyordu da onun sesiyle Peygamber (s.a.v.) rahatsız oluyordu.”*²⁹⁴

3.2.3.4. Âyetin Hz. Peygamber’e (s.a.v.) Yöneltilen Soru ve Talep Üzerine Nâzil Olması

﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ ۝ اللَّهُ الصَّمَدُ ۝ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ۝ لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾

“De ki: “O, Allah’tır, tektir. Allah Sameddir. Doğurmamış ve doğmamıştır. O’nun hiçbir dengi yoktur.”²⁹⁵

Nesefî, bu sûrenin nüzûl sebebi hakkında Abdullah b. Abbas’ın (r.a.) şöyle dediğini nakletmektedir: *“Kureyş, ‘Ey Muhammed! Kendisine kulluk ve ibadete çağırdığın Rabbini bize vasfet’ demişti, bunun üzerine bu sûre nâzil oldu.”*²⁹⁶

3.2.3.5. Tarihi Durum Tespitinde Bulunulması

﴿أَقَمْنَا اسْمَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَىٰ مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٍ أَمْ مَنْ آسَسَ بُنْيَانَهُ عَلَىٰ شَفَا جُرْفٍ هَارٍ فَانَهَارَ بِهِ فِي نَارٍ ۚ جَهَنَّمَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

²⁹³ el-Hucurât, 49/2.

²⁹⁴ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: II, 348.

²⁹⁵ el-İhlâs, 112/1-4.

²⁹⁶ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: III, 693.

“Binasını Allah’a saygı ve O’nun hoşnutluğunu kazanma temeli üzerine kuran kimse mi daha hayırlıdır, yoksa binasını çökmek üzere olan bir uçurumun kenarına kurarak onunla birlikte cehennem ateşine yuvarlanan mı? Allah hakkı çiğneyenleri doğru yola iletmez.”²⁹⁷

Nesefî, âyette bahsedilen Mescid-i Dırâr hakkında Câbir b. Abdullah’ın (r.a.) şöyle dediğini nakletmektedir: *“Dırâr mescidi yıkılıp yakıldığı sırada ondan dumanların yükseldiğini gördüm.”*²⁹⁸ Buna göre Câbir b. Abdullah (r.a.) bu tarihi olaya tanıklık etmiştir.

Bu hususa örnek teşkil eden diğer bir âyet ise Hac sûresinin 73. âyetidir. Söz konusu âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ ضَرْبٌ مِّثْلُ مَا سَمِعْتُمْ لَهُ إِنَّ الدِّينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ وَإِنْ يَسْلُبْهُمُ الذُّبَابُ شَيْئًا لَا يَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ ضَعُفَ الطَّالِبُ وَالْمَطْلُوبُ ﴿٧٣﴾

“Ey insanlar! Size bir misal verildi. Şimdi ona iyi kulak verin. Sizin Allah’tan başka taptıklarınız, yalvarıp yakardıklarınız var ya, hepsi bunun için bir araya gelseler bile bir sinek yaratamazlar! Hatta sinek onlardan bir şey kapsa, onu dahi ondan kurtaramazlar. İsteyen de âciz, kendinden istenen de.”²⁹⁹

Nesefî’nin kaydettiğine göre Abdullah b. Abbas (r.a.) bu âyet hakkında şöyle demiştir: *“Onlar, putları za’feranla sıvıyorlardı. Başlarına da bal sürüyorlardı. Sinek ondan bir şey aldığı anda putlar onu almaktan âciz kalıyordu.”*³⁰⁰

Abdullah b. Abbas (r.a.) yukarıdaki ifadeleriyle hem âyetin sebep-i nüzûlünü belirtmekte hem de o sıralar müşriklerin dinî ve örfî bir âdetini haber vermek sûretiyle âyeti tefsir etmektedir.

²⁹⁷ et-Tevbe, 9/109.

²⁹⁸ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, 711.

²⁹⁹ el-Hac, 22/73.

³⁰⁰ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: II, 455.

3.2.4. Kur'ân'ın Nesih Olgusuyla Tefsiri

﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

“Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah’a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.”³⁰¹

Nesefî, bu âyetin neshedildiğine dair Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a.) şu açıklamalarına yer vermiştir: *“Bu âyetin hükmü İslam'ın ilk yıllarında geçerliydi. Daha sonra savaş ve cihad emriyle, “ وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ ” (Size karşı savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın, fakat aşırılığa sapmayın; Allah aşırılığa sapanları sevmez.)*³⁰² âyetiyle neshedildi.”³⁰³

Kur'ân'ın nesih olgusuyla tefsirine örnek olarak Ahzâb sûresinin 1. âyeti de zikredilebilir. İlgili âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

“Ey peygamber! Allah’a itaatsizlikten sakın, açık ve gizli inkarcıların sözünü dinleme, Allah her şeyi bilmekte ve hikmetle yönetmektedir.”³⁰⁴

Nesefî, söz konusu âyetin tefsirinde Übey b. Kâ'b'dan (r.a.) nakledilen şu rivayete yer vermektedir:

“Übey b. Kâ'b (r.a.) Ebû Zer'e (r.a.): Ahzâb sûresini kaç âyet sayıyorsunuz? diye sordu. O da: Yetmiş üç, dedi. Übey b. Kâ'b (r.a.) dedi ki: Übey'in yemin ettiği zâta andolsun ki o, Bakara sûresine eşitti ya da ondan daha uzundu. Biz, onda recm âyetini, “الشيخ والشيخة اذا زنيا فارجموها البتة نکالا من الله والله عزيز حكيم” (Yaşlı erkek ve yaşlı kadın zina ettiklerinde Allah'tan cezâ olmak üzere o ikisini recmedin. Allah Azîz'dir, hikmet

³⁰¹ el-Bakara, 2/256.

³⁰² el-Bakara, 2/190.

³⁰³ Nesefî, **Medârikü't-tenzîl**, C: I, 211.

³⁰⁴ el-Ahzâb, 33/1.

sâhibidir.) okuduk, dedi.”³⁰⁵ Übey b. Kâ'b bu sözleriyle hem recm âyetinin lafzının hem de Ahzâb sûresinin birçok âyetinin neshedildiğine işaret etmektedir.

Nesih olgusuyla ilgili olarak Mücâdele sûresinin 12. âyetini zikretmek de mümkündür. Söz konusu âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوِيكُمْ صَدَقَةٌ ذَٰلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَأَطْهَرُ فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ

عَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾

“Ey iman edenler! Peygamberle özel görüşme yapmak istediğiniz zaman, bu görüşmenizden önce bir sadaka verin. Bu sizin için en hayırlı ve en nezih davranıştır. Şayet bulamazsanız, bilin ki Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir.”³⁰⁶

Nesefî, ilgili âyetin hükmünün kaldırılması noktasında Hz. Ali'nin (r.a.) şu açıklamalarına yer vermektedir:

“Bu, Allah'ın kitabındaki bir âyettir. Benden önce onunla kimse amel etmedi, benden sonra da kimse amel etmeyecektir. Bir dinarım vardı. Onu on dirheme bozdurdum. Rasûlullah ile (s.a.v.) gizli konuşmak istediğimde bir dirhem sadaka verdim. Rasûlullah'a (s.a.v.) on soru sordum. O da sorularımı cevapladı. Ben, ‘Ey Allah'ın Rasûlü vefa nedir?’ diye sordum. O da ‘Allah'ı birlemek ve ondan başka ilah olmadığına şehadet etmektir’ buyurdu. ‘Fesad nedir?’ diye sordum. ‘Allah'ı inkâr etmek ve ona ortak koşturmak.’ buyurdu. ‘Hak nedir?’ diye sordum. ‘İslâm, Kur’ân ve sana intikal ettiğinde velâyetidir.’ buyurdu. ‘Çare nedir?’ diye sordum. ‘Hile yapmayı terktir.’ buyurdu. ‘Bana gerekli olan nedir?’ diye sordum. ‘Allah ve Rasûlü’ne itâat etmektir.’ buyurdu. ‘Allah Teâlâ'ya nasıl dua edeyim?’ diye sordum. ‘Doğruluk ve yakîn ile’ buyurdu. ‘Allah'tan ne isteyeyim?’ diye sordum. ‘Afiyet iste.’ buyurdu. ‘Nefsimi kurtarmak için ne yapayım?’ diye sordum. ‘Helâl ye, doğruyu konuş.’ buyurdu. ‘Mutluluk nedir?’ diye sordum. ‘Cennettir.’ buyurdu. ‘Rahat nedir?’ diye

³⁰⁵ Nesefî, **Medârikü't-tenzîl**, C: III, 14.

³⁰⁶ el-Mücâdele, 58/12.

sordum. ‘Allah’a kavuşmaktır.’ buyurdu. Bu soruların bitiminde âyetin neshi nâzil oldu.”³⁰⁷

3.2.5. Hurûf-ı Mukattaaların Tefsiri

Nesefî’nin *Medârik*’inde zikrettiği sahâbe tefsirine yönelik rivayetlerin bir kısmı Kur’ân’daki hurûf-ı mukattaaların açıklamalarına dairdir. Bu hususa örnek teşkil etmesi bakımından Bakara, A’râf ve Yâsîn sûrelerinin ilk âyetlerini zikretmek mümkündür.

Nesefî, Bakara sûresinin 1. âyeti olan “الم” ifadesi hakkında Abdullah b. Abbas’ın (r.a.), “Yüce Allah bu harfler adına yemin etmektedir.” dediğini, Abdullah b. Mes’ûd’un (r.a.) da “Bu Allah’ın en yüce ismidir.” şeklindeki ifadelerini zikretmektedir.³⁰⁸

A’râf sûresinin 1. âyetini teşkil eden “المص” ifadesinin Abdullah b. Abbas (r.a.) tarafından “Ben her şeyi bilen ve tüm ayrıntısıyla açıklayıp ortaya koyan Allah’ım!” şeklinde tefsir edildiğini kaydeden Nesefî³⁰⁹, Yâsîn sûresinin 1. âyeti hakkında da “يس” ifadesiyle ilgili olarak Abdullah b. Abbas’ın (r.a.), “Bunun mânası, Tay kabîlesinin lughatında ‘Ey insan!’ demektir.” şeklindeki sözlerine yer vermektedir.³¹⁰

3.2.6. Müteşâbih Âyetlerin Tefsiri

Müteşâbih âyetlerin tefsiriyle ilgili olarak Nesefî’nin sahâbeden naklettiği rivayetlere Tâhâ sûresinin 5. âyeti örnek gösterilebilir. İlgili âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

﴿الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى﴾

“Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir.”³¹¹

³⁰⁷ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, 451.

³⁰⁸ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, 35.

³⁰⁹ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, 554.

³¹⁰ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: III, 95.

³¹¹ Tâhâ, 20/5.

Nesefî, âyette geçen “اِسْتَوَى” kelimesinin ifade ettiği anlam hususunda “Mezhebimiz Hz. Ali’nin (r.a.) görüşüdür.” demektedir ve Hz. Ali’nin şu ifadelerini nakletmektedir: “İstivâ meçhul değildir, keyfiyeti akıl dışıdır. Buna inanmak vaciptir, soru sormak ise bidattir.”³¹² Hz. Ali’nin (r.a.) bu sözlerinden, müteşâbih lafızlarla kastedilenin ancak onu indiren tarafından bilindiği ve bu konuda te’vile girişmenin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Müteşâbih âyetlerin sahâbe tarafından tefsirine örnek olarak zikredilmesi gereken diğer bir âyet ise Fecr sûresinin 22. âyet-i kerîmesidir. Söz konusu âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

﴿وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا﴾

“Rabbini (emri) gelip melekler de saf saf dizildiğinde...”³¹³

Nesefî ilgili âyette zikredilen “وَجَاءَ رَبُّكَ” ifadesinin, Abdullah b. Abbas (r.a.) tarafından “O’nun emri ve hükmü” şeklinde tefsir edildiğini kaydetmektedir. İbn Abbâs (r.a.) sözü geçen ifadeyi kendi ichtihadına dayanarak tevil etmiş ve ifadedeki kapalılığı ortadan kaldırmıştır.³¹⁴

3.2.7. Kur’ân’ın Kıraatle Tefsiri

3.2.7.1. İlâve Lafız ile Tefsiri

﴿لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسْكِينٍ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

“Allah sizi kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden ötürü sorumlu tutmaz ancak bilerek ettiğiniz yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakiri yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle âzat etmektir. Buna imkânı olmayan ise üç gün oruç

³¹² Nesefî, Medârikü’t-tenzîl, C: II, 358.

³¹³ el-Fecr, 89/22.

³¹⁴ Nesefî, Medârikü’t-tenzîl, C: III, 641.

tutmalıdır. Yemin ettiğinizde (bozarsanız) yeminlerinizin keffâreti işte budur. Yeminlerinizi muhafaza edin. Allah âyetlerini sizin için bu şekilde açıklıyor ki şükredesiniz.”³¹⁵

Neseî'nin kaydettiğine göre Abdullah b. Mes'ûd ile Übey b. Kâ'b (r.a.) âyet-i kerîmede yer alan “ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ مُّتَتَابِعَةٍ” ifadesini “ثَلَاثَةُ أَيَّامٍ مُّتَتَابِعَةٍ” şeklinde “مُتَتَابِعَةٍ” (peşpeşe) ilâvesiyle okumaktadırlar.³¹⁶ Bu durum yemin keffâretinde tutulması gereken üç günlük orucun peşpeşe tutulması gerektiğine işaret etmektedir.

3.2.7.2. Müteradif Lafız ile Tefsiri

Neseî'nin *Medârik* 'inde zikrettiği ve Kur'an'daki bir lafzın sahâbe tarafından müteradifi olan başka bir lafızla okunmasına yönelik tefsiri bağlamında değerlendirebileceğimiz rivayetlerden biri Bakara sûresinin 226. âyetiyle ilgilidir. Söz konusu âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

﴿لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِن نِّسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَلَاؤُ قُلٌّ فَإِنَّ اللَّهَ عَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾

“Kadınlarından uzaklaşmaya yemin edenler için dört ay bekleme süresi vardır. Eğer bu süre içinde geri dönerlerse Allah çok bağışlayıcıdır, sonsuz rahmet sahibidir.”³¹⁷

Neseî, ilgili âyette yer alan “يُؤْلُونَ” ifadesinin Abdullah b. Abbas'a (r.a.) göre “yemin ederler” mânasında olduğunu ve İbn Abbâs'ın söz konusu ifadeyi müteradifi olan “يَقْسِمُونَ” lafzı ile okuduğunu kaydetmektedir.³¹⁸

Bu hususa örnek teşkil edilecek diğer bir âyet ise Nûr sûresinin 27. âyetidir. Allah Teâlâ ilgili âyet-i kerîmede şöyle buyurmaktadır:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾

³¹⁵ el-Mâide, 5/89.

³¹⁶ Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, C: I, 472.

³¹⁷ el-Bakara, 2/226.

³¹⁸ Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, C: I, 188.

“Ey iman edenler! Kendinizi tanıtip izin istemeden ve içinde oturanlara selâm vermeden kendi evlerinizden başka evlere girmeyin. Bu sizin için daha hayırlıdır; umulur ki düşünüp anlırsınız.”³¹⁹

Nesefî’nin kaydettiğine göre Abdullah b. Abbas (r.a.) âyetteki “تَسْتَأْذِنُوا” (izin istemek) ifadesini, aynı mânadaki “تَسْتَأْذِنُوا” şeklinde okumuştur.³²⁰ Bu durum söz konusu kelimenin müteradifi olan başka bir lafızla tefsir edildiğini göstermektedir.

3.2.7.3. Sarf ve Nahiv Açısından Kıraat ile Tefsir

﴿وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾

“Vaktiyle Rabbi İbrâhim’i bazı sözlerle sınavıp da İbrâhim (a.s.) onları eksiksiz yerine getirince, “Ben seni insanlara önder yapacağım” buyurmuştu. İbrâhim, “soyumdan da” deyince Rabbi, “sözüm zalimleri kapsamaz” buyurdu.”³²¹

Nesefî’nin naklettiğine göre Abdullah b. Abbas (r.a.) âyetteki “إِبْرَاهِيمَ” kelimesini merfû okuyarak âyeti şöyle tefsir etmektedir: *“İbrâhim (a.s.) dualardan oluşan birtakım kelimelerle, acaba Rabbi onun bu kelimelerine icâbet buyuracak mı buyurmayacak mı? imtihan eder gibi Rabbine dua edip çağırdı.”³²²* Abdullah b. Abbas’ın (r.a.) bu farklı kıraati, kıraat ilminin nahiv ilmi açısından mânaya etkisine örneklik teşkil etmektedir.

Bu hususa örnek olarak zikredilebilecek diğer bir âyet ise Bakara sûresinin 282. âyetidir. Söz konusu âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَعْتُمْ بَيْنَكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوا وَلْيَكْتُب بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَحْسَ مِنْهُ شَيْئاً فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ

³¹⁹ Nûr, 24/27.

³²⁰ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: II, 498.

³²¹ el-Bakara, 2/124.

³²² Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: I, 127.

وَأَمْرَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَلَا تَسْمَعُوا أَنْ
تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَى آجَلٍ ذَلِكَمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَىٰ أَلَّا تَرْتَابُوا إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا
بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهَدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ
وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٣٢٣﴾

“Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allah’ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın. Artık o yazsın, borçlu da yazdırsın; rabbi olan Allah’tan korksun ve borçtan hiçbir şeyi eksik bırakmasın. Eğer borçlu akılca zayıf veya eksik yahut kendisi yazdıramaz durumda olursa velisi adaletle yazdırsın. Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun. Şahitler iki erkek olmazlarsa, rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkekle - biri yanlırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki de kadın olsunlar. Çağrıldıklarında şahitler gelmekten kaçınmasınlar. Borç küçük olsun büyük olsun vadesini belirterek onu yazmaktan üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah katında daha adaletli, şahitlik için daha destekleyici ve şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Borç ilişkisinin, aranızda alıp vererek bitirdiğiniz peşin ticaret olması müstesnadır; onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. Alışveriş yaptığınızda şahit tutun. Kâtip de şahit de zarar görmesin. Eğer bunu yaparsanız şüphesiz bu sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah’tan korkun, Allah size öğretiyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.”³²³

Nesefi’nin söz konusu âyetle ilgili olarak zikrettiği bir rivayete göre âyette geçen “وَلَا يُضَارُّ” kelimesi Hz. Ömer’in (r.a.) kıraatine göre ma’lûm olup Hz. Ömer (r.a.) tarafından “وَلَا يُضَارَّرُ” şeklinde okunmaktadır. Bu durumda âyetin mânası, “Kâtip de şahit de alacaklı olan kimseye ya da borçlu konumda bulunan kimseye, yazıyı tahrif edip değiştirerek, fazla veya eksik yazarak, ya da şahitlik yapmaktan veya kâtiplik yapmaktan kaçmak suretiyle zarar vermesin.” şeklindedir.

³²³ el-Bakara, 2/282.

Abdullah b. Abbas ise bu kelimeyi, “وَلَا يَصَارَرُ” şeklinde meçhûl okumaktadır.

Buna göre âyetin mânası şöyle olmaktadır: “Önemli işlerinden alıkoyulmak, ücretlerinin verilmemesi veya birtakım yanlış ve ahlâkî olmayan tekliflerle kâtiplik ve şâhitliğe yakışmayacak eylemlere sevk etmek sûretiyle kâtip ve şâhit zarara uğratılmasınlar.”³²⁴

Kelime yapısından kaynaklanan kıraat farklılığı neticesinde ortaya çıkan bu iki tefsir, sarf ilminin kıraat üzerindeki etkisini göstermektedir.

3.2.8. Kur’ân’ın Tahsis Yolu ile Tefsiri

﴿وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهِمْ مِنْ دَابَّةٍ لَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾

“Eğer Allah Teâlâ, zulümleri sebebiyle insanları cezalandıracak olsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat onları takdir edilen bir müddete kadar erteliyor. Ecelleri geldiği zaman onlar ne bir an geri kalabilirler ne de öne alabilirler.”³²⁵

Nesefî’nin naklettiğine göre Abdullah b. Abbas (r.a.) âyetteki “مِنْ دَابَّةٍ” (hiçbir canlı) lafzını müşriklere tahsis ederek “yeryüzünde dolaşan hiçbir müşrik bırakmazdı” şeklinde tefsir etmiştir.³²⁶

Yine bu hususla ilgili olarak Zümer sûresinin 33. âyetini zikretmek mümkündür. Allah Teâlâ söz konusu âyette şöyle buyurmaktadır:

﴿وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾

“Dosdoğru Kur’ân’ı getiren ile onu tasdik eden var ya, işte onlar Allah’a karşı gelmekten sakınanlardır.”³²⁷

³²⁴ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: I, 229-230.

³²⁵ en-Nahl, 16/61.

³²⁶ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl*, C: II, 219.

³²⁷ ez-Zümer, 39/33.

Nesefî'nin kaydettiğine göre Hz. Ali (r.a.), söz konusu âyetteki “وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ” (Dosdoğru Kur’ân’ı getiren) ifadesini, “Allah’ın Rasûlü Muhammed’dir.” şeklinde tefsir ederken “وَصَدَّقَ بِهِ” (onu tasdik eden) ifadesini de “O Ebû Bekir’dir” diyerek tahsis etmiştir.³²⁸

3.2.9. Dilbilimsel Metod ile Tefsir

3.2.9.1. Grameri İzah Ederek Yapılan Tefsir

﴿لَا أَقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَمَةِ﴾

“Kıyâmet gününe yemin ederim.”³²⁹

Nesefî'nin ilgili âyetin tefsirinde naklettiği bir rivayete göre Abdullah b. Abbas (r.a.) âyetteki “لَا” lafzının, tıpkı “لَيْلًا يَعْلَمُ أَهْلُ الْكِتَابِ أَلَّا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ” (Kitap ehli, Allah'ın lütfundan hiçbir şey elde edemeyeceklerini bilsinler.)³³⁰ âyetindeki gibi sıra olup mânayı pekiştirdiğini haber vermektedir.³³¹

3.2.9.2. Âyetlerin Birbirine Arzı Metoduyla Tefsiri

﴿هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطِقُونَ﴾

“Bu, onların konuşamayacakları gündür.”³³²

Nesefî'nin belirttiğine göre Abdullah b. Abbas’a (r.a.) bu âyet ile “ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ” (Sonra siz, kıyâmet günü Rabbinizin huzurunda davalâşacaksınız.)³³³ âyetinin mânası sorulmuş, Abdullah b. Abbas (r.a.) da ilk bakışta çelişkili gibi duran bu iki âyeti cem’ ederek şöyle tefsir etmiştir: “O günde çeşitli duraklar vardır. Birinde davalâşırlar, diğerinde konuşamazlar.”³³⁴

³²⁸ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, 180.

³²⁹ el-Kıyâme, 75/1.

³³⁰ el-Hadîd, 57/29.

³³¹ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, 570.

³³² el-Mürselât, 77/35.

³³³ ez-Zümer, 39/31.

³³⁴ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: III, 587.

3.2.9.3. Dil ve Metin Bütünlüğünden Hareketle Tefsir

﴿وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا﴾

“İşte böyle uyuttuğumuz gibi onları uyandırdık da birbirlerine sormaya başladılar; içlerinden biri, “Ne kadar kaldınız?” dedi. (Diğerleri) “Bir gün ya da günün bir parçası kadar kaldık” dediler ve eklediler, “Kaldığınız müddeti Rabbiniz daha iyi bilir. Şimdi siz içinizden birini şu gümüş paranızla şehre gönderin de baksın, hangisinin yiyeceği daha temiz ise size ondan erzak getirsin; ayrıca çok dikkatli davransın da sakın varlığınızı kimseye sezdirmesin.”³³⁵

Nesefî, âyette kendilerinden bahsedilen Ashâb-ı Kehf’in Abdullah b. Abbas’a (r.a.) göre yedi kişi olduğunu belirtmekte ve İbn Abbâs’ın (r.a.) bunu dil ve metin bütünlüğü açısından şöyle izah ettiğini nakletmektedir:

“Çünkü âyette içlerinden biri “قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ” (Ne kadar kaldınız?) dedi. Bu bir kişidir. Ona cevap olarak “قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ” (Bir gün ya da günün bir parçası kadar kaldık) dediler. Bu çoğuldur, en azı üçtür. Sonra kimileri de “قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ” (Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz daha iyi bilir) dediler. Bu da diğer bir grubun sözüdür. Böylece yedi kişi olmuşlardır.”³³⁶

3.2.10. İctihad ile Tefsir

﴿وَإِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا﴾

“Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız bile ondan hiçbir şeyi geri almayın. Siz onu, iftira ederek ve apaçık günah işleyerek mi geri alacaksınız?”³³⁷

Nesefî, söz konusu âyetin tefsirinde Hz. Ömer’den nakledilen şu rivayete yer vermektedir:

³³⁵ el-Kehf, 18/19.

³³⁶ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, C: II, 291-292.

³³⁷ en-Nisâ, 4/20.

“Hz. Ömer (r.a.) minber üzerinde cemaate şöyle seslendi: ‘Kadınlara verilecek mehir miktarında aşırıya kaçmayın.’ Bu sözü işiten bir kadının, ‘Senin sözüne mi, yoksa yüce Allah’ın “وَأَتَيْتُمُ احْذِيئُ قِنطَارًا” (onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız bile) kavline mi uyacağız?’ demesi üzerine Hz. Ömer: ‘Herkes Ömer’den daha fazla bilgilidir. Dilediğiniz kadar mehir talep ederek evlenin.’ dedi.”³³⁸

Zikri geçen rivayette, Hz. Ömer’in ictihadıyla hareket ederek mehir konusunda bir üst sınır belirlemek istediği, fakat bunun doğru olmadığına dair bir âyetin kendisine hatırlatılması üzerine ilgili nasa büyük bir teslimiyet örneği sergilediği görülmektedir. Bu durum sahâbenin naslara son derece bağlı olduklarını ortaya koyma ve ictihad noktasındaki titizliklerini ifade etmesi bakımından son derece önemlidir.

Bu hususta örnek olarak zikredilebilecek diğer bir âyet ise Lokmân sûresinin 6. âyetidir. Söz konusu âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

﴿وَمَنْ النَّاسُ مَنْ يُشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾

“İnsanlar arasında öyleleri vardır ki bilgisizlik yüzünden başkalarını Allah yolundan saptırmak ve o âyetleri alay konusu etmek için eğlendirici sözler kullanırlar; işte bunları alçaltıcı bir azap bekliyor.”³³⁹

Nesefî’nin naklettiğine göre Abdullah b. Abbas ile Abdullah b. Mes’ûd (r.a.) âyet-i kerîmede yer alan “لَهْوَ الْحَدِيثِ” (eğlendirici sözler) ifadesiyle kastedilenin “şarkı” olduğunu yemin ederek dile getirmişlerdir.³⁴⁰ Nasr sûresinin ilk üç âyeti de bu hususa örnek teşkil etmektedir. İlgili âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

﴿إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ ۖ وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا ۖ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ ۚ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا﴾

³³⁸ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: I, 344.

³³⁹ Lokmân, 31/6.

³⁴⁰ Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: II, 711.

“Allah’ın yardımı gelip fetih gerçekleştiğinde ve insanların akın akın Allah’ın dinine girdiğini gördüğünde; Rabbine hamdederek şanınin yüceliğini dile getir ve O’ndan af dile; şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir.”³⁴¹

Nesefî, Hz. Ömer’in (r.a.) bu âyetleri işittiğinde ağladığını ve “*Kemâl zevâlin delilidir.*” dediğini kaydetmektedir.³⁴² Bu durum, Hz. Ömer’in (r.a.) âyette ifade buyurulan fethin gerçekleşeceği ve insanların gruplar halinde İslamiyet’i kabul edeceği bilgisinden hareketle Hz. Peygamber’in (s.a.v.) nübüvvet vazifesini tamamladığını ve âhirete irtihâlinin yakın olduğunu anladığını göstermektedir.

³⁴¹ en-Nasr, 110/1-3.

³⁴² Nesefî, **Medârikü’t-tenzîl**, C: III, 690.

SONUÇ

620/1223 yılında Nesef’de dünyaya gelen Ebü’l-Berekât Nesefî, yaşadığı dönemin ilim merkezi olan Buhara’da hadis, fıkıh, usûl ve tefsir gibi temel İslâmî ilimlerin hemen her sahasında, her biri alanının uzmanı olan önemli isimlerden dersler alarak kendisini çok yönlü yetiştirmiş bir İslâm bilginidir. İlmî müktesebatının yanında kişiliğinin de etkisiyle zamanla Mâverâünnehir bölgesinin Hanefî-Mâtürîdî çizgisindeki âlimlerinin en önde gelen isimlerinden biri haline gelmiştir. Hem metod hem de üslûp açısından maharet ve kabiliyeti sayesinde usûl, fûrû, akâid ve tefsir gibi İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında kaleme aldığı eserleri, özellikle Hanefî çevrelerde ses getirmiş, yaşadığı asır için muteber addedilmekle birlikte kendisinden sonraki dönemlerde de birçok âlimin istifade ettiği kaynaklar olmuştur.

Nesefî’nin günümüze kadar güncelliğini ve önemini koruyan en önemli eserlerinden biri de tefsir sahasında kaleme aldığı *Medârikü ’t-tenzîl ve hakâiku ’t-te ’vîl* adlı eseridir. Eserin yazılma gayesi, mukaddimede de ifade edildiği üzere müellifin yaşadığı çevrede yaygınlık kazanan Ehl-i sünnet dışı görüşlerin Hanefî-Mâtürîdî bakış açısıyla cevaplandırılması ve çürütülmesidir. Bu amaç doğrultusunda hazırlanan tefsir, Mu’tezilî âlim Zemahşerî’nin *el-Keşşâf* adlı eserinden çok fazla alıntı içermesi sebebiyle özgünlük açısından tenkit edilse de özellikle sünnî çevrelerde son derece etkili olmuş ve şöhret kazanmıştır. Esere gösterilen bu ilgi ve teveccühün günümüzde de artarak devam etmesi, başucu bir kaynak olarak telakki edilmesi ve üzerine yapılan şerh, hâşiye, ihtisar ve akademik çalışmaların yoğunluğu, yazarın bu sahadaki vukûfiyetini ortaya koymak için yeterlidir. Müellifin, âyetlerin tefsirinde takip ettiği yöntem ve son derece önem atfettiği lûgat, sarf, nahiv, irab, belâgat, kıraat ve vücûh konularındaki açıklamaları, eserin büyük bir bölümünü oluşturmuş, bu da eserin bir dirâyet tefsiri olarak takdim edilmesine yol açmıştır. Bununla birlikte eserde hadislere, sahâbe ve tâbiinden yapılan nakillere azımsanmayacak derecede yer verilmesi, eserin rivayet açısından da doyurucu bir muhtevaya sahip olduğunu gözler önüne sermiştir.

Ebü'l-Berekât Neseî'nin *Medârikü't-tenzîl*'ini "Sahâbe Tefsiri" özelinde ele aldığımız bu çalışmada, Neseî'nin hayatı ve ana hatlarıyla sahâbe tefsiri ele alındıktan sonra Neseî'nin rivayetlerine yer verdiği sahâbe tefsirlerine örnekler verilmiş, ancak *Medârikü't-tenzîl*'de rivayeti yer alan tüm sahâbiler yerine Rasûlullah'a (s.a.v.) maddî ve mânevî belirli bir yakınlığa sahip olan, tefsir ilmindeki yetenek ve kabiliyetleri neticesinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) iltifatlarına mazhar olup sahâbilerin tamamı tarafından bu alandaki bilgi, beceri ve üstünlükleri dile getirilen ve tefsir ilmindeki yetkinlik ve maharetleriyle öne çıkan sahâbilerin Kur'ân âyetlerinin anlamına etki edecek derecedeki tefsir rivayetlerine yer verilmiştir. Bu bağlamda; Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Osman (ö. 35/656), Hz. Ali (ö. 40/661), Hz. Âişe (ö. 58/678), Hz. Hafsa (ö. 45/665), Ümmü Seleme (ö. 62/681), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Übey b. Kâ'b (ö. 33/654), Ebû'd-Derdâ (ö. 32/652), Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653), Ebû Talha el-Ensârî (ö. 34/654-55), Ubâde b. Sâmî (ö. 34/654), Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63), Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Cübeyr b. Mut'im (ö. 59/678-79), Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680), Adî b. Hâtîm et-Tâî (ö. 67/686), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), tefsir rivayetlerine tanık olduğumuz sahâbiler olmuştur.

Neseî'nin *Medârikü't-tenzîl*'inde kullandığı rivayet malzemesi, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı eseri ile genel bir perspektifle mukayese edilerek incelendiğinde sahâbeye ait olan tefsir mahiyetindeki rivayetlerin, büyük oranda *el-Keşşâf* tan alındığı belirlenmiştir. Müellifin *Medârikü't-tenzîl*'de rivayetlerine en çok müracaat ettiği sahâbilerin sırasıyla Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ali, Hz. Ömer, Übey b. Kâ'b, Hz. Âişe, Abdullah b. Ömer, Hz. Ebû Bekir, Enes b. Mâlik ve Câbir b. Abdullah (r.a.) olduğu görülmüştür. Şöyle ki tespit edebildiğimiz kadarıyla Neseî, tefsirinde Abdullah b. Abbas'ın iki yüzden fazla, Abdullah b. Mes'ûd'un ellinin üzerinde ve Hz. Ali'nin elliye yakın rivayetini nakletmiştir. Diğer sahâbilerin rivayet dökümüne bakıldığında ise Hz. Ömer'in yaklaşık olarak otuz, Übey b. Kâ'b ile Hz. Âişe'nin yirminin üzerinde, Abdullah b. Ömer'in yirmiye yakın, Hz. Ebû Bekir ile

Enes b. Mâlik'in ondan fazla, Cabir b. Abdullah'ın da ona yakın rivayetin yer aldığı tespit edilmiştir.

Nesefî, başta itikâdî konulara dair âyetler olmak üzere peygamber kıssaları, hurûf-ı mukattaa, müteşâbih âyetler, nâsih-mensûh, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri ve âyette geçen kelimelerin lugavî açıklamalarına yönelik tefsirlerde, ağırlıklı olarak sahâbe arasında ilmî yetkinlikleri ve Kur'ân'a olan vukûfiyetleri ile öne çıkan Hz. Ali, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd'un rivayetlerinden faydalanmış; fikhî ve ictihâdî tefsirlerde de fakih olmaları sebebiyle daha çok Hz. Ali, Hz. Aîşe, Hz. Ömer, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ud ve Abdullah b. Ömer'den gelen rivayetlere yer vermiştir. Bunların yanı sıra kavli veya fiilî sünnetle yapılan tefsirlerde Nesefî'nin çoğunlukla Abdullah b. Abbas, Hz. Ömer, Hz. Aîşe ve Hz. Ali'den ictibas yaptığı; Kur'ân'ın kıraatle tefsirinde kıraate olan hakimiyetlerinin yanında kendilerine ait özel mushafları olan Abdullah b. Mes'ud ve Übey b. Kâ'b'ın rivayetlerini fazlaca zikrettiği görülmüştür. Sebeb-i nüzûl ile yapılan tefsirlerde ise genellikle Abdullah b. Abbas, Hz. Aîşe, Hz. Ali, Enes b. Mâlik ve Cabir b. Abdullah'ın açıklamaları öne çıkmıştır.

Nesefî'nin zikrettiği sahâbe rivayetlerinin hiçbirinde sened yer almadığı görülmüştür. Bu bakımdan *Medârikü't-tenzîl*'de yer alan rivayetlerin “muallak hadis” kapsamına girdiğini söyleyebiliriz. Nesefî sadece Hz. Peygamber'i (s.a.v.), sahâbeyi veya tabiîni zikrederek nakilde bulunmuş, eserde yer alan rivayetlerin sıhhati noktasında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Araştırmacılar müellifin İsrâilî kaynaklı haberlere yer verdiğini, az da olsa fezâilü'l-Kur'ân gibi bazı konularda mevzû rivayetler aktardığını belirtmiş ancak isrâiliyyât konusunda diğer eserlere kıyasla daha titiz davranıldığını ifade etmiştir. Buna ilâveten *Medârikü't-tenzîl*'de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vahiy kâtiplerinden birisi olan Zeyd b. Sâbit (r.a.) ile Hz. Peygamber'den çok sayıda rivayette bulunan Abdullah b. Amr ve Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) gibi sahâbîlerin rivayetlerine rastlanılmamıştır.

Sonuç olarak usul ve fîrû alanındaki birikimini *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* adlı eseri ile tefsir sahasına da taşımış olan Ebü'l-Berekât Nesefî, üslûbu ve metodu itibarıyla eserin dirayet yönünü öne çıkarmış, sahâbe ve tabiînden tefsir mahiyetinde çok sayıda nakilde bulunarak rivayet açısından da zengin bir muhteva sunmuştur. Müellifin kitabına aldığı rivayetleri tercih etmesinde, bağlı olduğu Hanefî

mezhebinin etkisi görülmüş, sahâbe arasında da Kur'ân, tefsir, sünnet, kıraat, sebab-i nüzûl ve arap diline vukûfiyet gibi hususlarda ilmî açıdan üstünlük gözettiği fark edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdülazîz b. İbrâhîm b. Kâsım, **ed-Delîl ile'l-mütûni'l-'ilmiyye**, Dâru's-Sumey'î, Riyâd, 2000.
- Âdil Nüveyhid, **Mu'cemü'l-müfessirîn**, 2 c., Müessesetü Nüveyhidî's-Sekâfiyye, 3. bs., Beyrut, 1988.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, **el-Müsned**, thk. Şuayb el-Arnaût, 45 c., Müessesetü'r-Risâle, 1. bs., Beyrut, 2001.
- Alkın, Yahya, “*İmam Neseî ve Tefsiri*”, **Diyanet İlmi Dergi**, 1986, sy. 2/XXII, 18-25.
- Bağdatlı İsmâil Paşa, **Hediyetü'l- 'ârifîn**, 2 c., Behiye Matbaası, İstanbul, 1951.
- Bedir, Murteza, “Neseî, Ebû'l-Berekât”, **DİA**, Ankara, 2006, C: XXXII, s. 567-568.
- Brockelmann, Carl, **Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL) Zweiter Supplementband**, 3 c., E. J. Brill, Leiden, 1938.
- Büyük, Enes, “*Sahâbe Tefsirinde Hakikî İhtilâf Problemi ve Gerekçeleri*”, **İlahiyat Tetkikleri Dergisi**, 2019, sy. 51/s. 107-129.
- el-Cebûri, Abdullah, **Fehresü'l-mahtûâtî'l-'Arabiyye fî mektebeti'l-evkâfi'l-âmmeh fî Bağdâd**, 4 c., Matba'atü'l-irşâd, 1. bs., Bağdat, 1973.
- Çetin, Mustafa, “*Esbâbü'n-Nüzûl*”, **Diyanet İlmi Dergi**, 1994, sy. 2/XXX, 95-120.
- Demirci, Muhsin, “Esbâb-ı Nüzûl”, **DİA**, İstanbul, 1995, C: XI, s. 360-362.
- Duman, Zeki, “*Kur'an'ın Tefsirinde Sahabenin İhtilafları*”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1985, sy. 22/s. 289-310.
- Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, **el-İsrâîliyyât ve'l-mevdûât fî kütübi't-tefsîr**, Mektebetü's-Sünne, 4. bs., Kahire, 1987,
- Efendioğlu, Mehmet, “Sahâbe”, **DİA**, İstanbul, 2008, C: XXXV, s. 491-500.

- Komisyon, **el-Fehresü's-şâmil li't-türâsi'l-'Arabi'l-İslâmî'l-mahtût**, haz. Müessesetü Âli'l-Beyt, 10 c., Ammân, 1989.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, **İhyâu 'ulûmi'd-dîn**, 1. bs., Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2005
- Gül, Ahmet, "*Sahâbe Tefsîrinde Lüğavî Yönelim*", **Şırnak İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2016, sy. 15/VII, 175-186.
- el-Hamevî, Ebu Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî, **Mu'cemü'l-büldân**, 7 c., Dâru Sâdır, 2. bs., Beyrut, 1995.
- el-Hüseynî, Seyyid Ahmed, **et-Türâsi'l-'Arabi'l-mahtût fî mektebâti İrânî'l-âimme**, 14 c., İntişârâtü Delîlin Mâ, 1. bs., Kum, 2010.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Şerefüddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî, **Tâcü't-terâcim**, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dârü'l-Kalem. Dimeşk, 1992.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zahirî, **el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi**, thk. Dr. Muhammed Emîn, 7 c., el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, Mısır, 1993.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, **Mecmûu Fetâvâ**, 37 c., Mecma'ü'l-Melik Fehd li-Tıbbâti'l-Mushafi's-Şerîf, Medînetü'n-Nebeviyye, 1995.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dimeşkî, **Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm**, thk. Sâmi b. Muhammed Selamet, 8 c., Dâru Tayyibe, 2. bs., 1999.
- Karabulut, Ali Rıza, Karabulut, Ahmet Turan, **Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-'âlemi'l-mahtûtât ve'l-matbû'ât**, 6 c., Mektebe Yayınları, 1. bs., Kayseri, 2001.
- Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdullah Hacı Halîfe, **Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn**, 6 c., Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat 1941.

-, **Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl**, thk. Mahmûd Abdulkâdir el-Arnaût, 6 c., IRCICA, İstanbul, 2010.
- el-Kefevî, Mahmûd b. Süleymân, **Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr**, thk. Abdüllatîf Abdurrahmân, 2 c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1971.
- el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed, **el-Cevâhirü'l mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye**, 2 c., Matba'atu Meclisi Dâireti'l-Me'ârif il-Kâine fi'l-Hind, t.y.
- Koçyiğit, Talat, **Hadis Usulü**, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
- el-Leknevî, Ebü'l-Hasenât Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî, **el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye**, Dârü's-Sa'âde, Mısır, h. 1324.
- Münî' Abdülhalîm Mahmûd, **Menâhicü'l-müfessirîn**, Dârü'l-Kütübi'l-Mısırî- Dârü'l-Kütübi'l-Lübnânî, y.y., 2000.
- en-Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, **Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl**, thk. Yusuf Ali Bedîvî, 3 c., Dârü'l-Kelîmu't-Tayyib, 1. bs. Beyrut, 1998.
- en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim, **el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn**, thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ, 4 c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bs., 1990.
- en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim, **Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs**, thk. Seyyid Mu'azzam Hüseyin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2 bs., 1977.
- Özel, Ahmet, **Hanefî Fıkıh Alimleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990.
- Öztürk, Mustafa, "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl", **DİA**, Ankara, 2003, C: XXVIII, s. 292-293.
- Remzi Na'na'a, **el-İsrâiliyyât ve eseruhâ fi kütübi't-tefsîr**, Dârü'l-Kalem- Dârü'z-Ziyâ, 1. bs., y.y., 1970.

- er-Rûdânî, Ebu Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Süleyman, **Sılatü'l-halef bi mevsûli's-selef**, thk. Muhammed Heccî, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. bs, Beyrut, 1988.
- es-Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed, **Şerhu't-te'vîlât**, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, nr. 283, vr. 1a-421a.
- eş-Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî. **el-Muvâfakât**, thk. Meşhûr b. Selmân Âl Selmân, 6 c., Dâru İbn Affân, el-Huber, 1997.
- Turgay, Nurettin, “*Sahâbenin Tefsir İlmindeki Yeri*”, **Bilimnâme: Düşünce Platformu**, 2008/1, sy. 14/VI, 35-58.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî, **Esbâbü'n-Nüzûl**, thk. 'Îsâm b. Abdülmuhsin, 2. bs., Dâru'l-İslâh, Demmâm, 1992.
- Van Dyck, Edward Cornelius, **İktifâu'l-kunû' bi-mâ hüve matbû'**, Matba'atü'l-Hilâl, Mısır, 1986.
- Yücel, Ahmet, **Hadis Usûlü**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 12. bs., İstanbul, 2014.
- ez-Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin, **et-Tefsîr ve'l-müfessirûn**, 3 c., Mektebetu Vehbe, 7. bs., Kahire, 2000.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, **el-Keşşâf 'an hakâiki gavamizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl**, 4 c., Darü'l-Kütübi'l-'Arabî, 3 bs., Beyrut, 1407 h.
- ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris, ed-Dimeşkî, **el-A'lâm**, 8 c., Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. bs., Beyrut, 2002.